

ANÁLISE OPINIÓN ENTREVISTAS

Unha celebración coral de 50
anos de liberdade en España

DE ONDE VIMOS

En 1975, España iniciou un longo e difícil camiño para recuperar a liberdade e a democracia. En 2025, 50 anos despois, lembramos o inicio dese éxito colectivo e celebramos o país próspero, plural e democrático no que nos convertemos

50 AÑOS

ENTREVISTAS

Joe Crepúsculo
Rodrigo Cuevas
Emilio Doménech
Belén Esteban
Deborah García
Samantha Hudson
José María Lassalle
Elisa Pérez Vera
Jorge Javier Vázquez
María Zamora

ARTIGOS

Alejandro Pérez-Olivares
Ana Cabana
Carme Molinero Ruiz
Ismael Saz
Julián Casanova
Margarita Vilar Rodríguez
Miguel Ángel del Arco
Nicolás Sesma
Zira Box

ILUSTRACIONES DE

Ana Yael
Antonia Santolaya
Candela Sierra
Elisa Arguilé
Jaime Serra
Mamen Moreu
Marta Pina
Raúl
Riki Blanco
Yeyei Gómez

MINISTERIO
DE POLÍTICA TERRITORIAL
Y MEMORIA DEMOCRÁTICA

 ESPAÑA EN LIBERTAD
50 AÑOS

Créditos

MINISTERIO
DE POLÍTICA TERRITORIAL
Y MEMORIA DEMOCRÁTICA

Secretaría de Estado de Memoria Democrática

Secretario de Estado de Memoria Democrática: Fernando Martínez López

Comisionado para a celebración dos 50 anos de España en Liberdade

Comisionada: Carmina Gustrán Loscos

Directora da Oficina do Comisionado: Marisol Mena Rubio

Asesor de comunicación: Iñigo García Salcedo

Asesor académico: Kostis Kornetis

Asesora de cultura: María Isla Aguilar Torres

Conselleira técnica produción e comunicación: Sara González Iglesias

Conselleira técnica programación: Carolina Fenoll Espinosa

Deseño e maquetación: David Adiego

Coordinación de contidos: Miriam Rodríguez Debasa

Imprime: Ibersaf

Edita: Ministerio de Política Territorial e Memoria Democrática

Catálogo de publicacións da Administración Xeral do Estado

NIPO (edición online): 127-25-018-9

Data de edición: novembro 2025

España, 2025

Os editores/as desta publicación non comparten necesariamente as opinións dos autores e autoras dos artigos ou das persoas entrevistadas.

Agradecementos:

Paloma Aguilar
Miguel Ángel del Arco
Zira Box
César Brizuela
Ana Cabana
Julián Casanova Ruiz
José Ramón Cuesta
Raquel Guillén
Carme Molinero Ruiz
Pilar Moreno González
Alejandro Pérez-Olivares
Nuria Riba
Cristina Rocamora
Ismael Saz
Nicolás Sesma
Gema del Valle
Margarita Vilar Rodríguez

Ilustracións:

Antonia Santolaya / <https://antonia-santolaya.webnode.es>

Ana Yael / <https://www.anayael.com>

Mamen Moreu / <https://www.mamenmoreu.com>

Elisa Arguilé / <https://bibliotecadearagon.es/referencias/elisa-arguile>

Candela Sierra / <https://candelasierra.com>

Marta Pina / <http://martapina.es>

Raúl Fernández / https://www.tebosfera.com/autores/fernandez_calleja_raul.html

Riki Blanco / <https://www.rikiblanco.net/>

Yeyei Gómez / <https://www.yeyeigomez.es/>

Jaime Serra / <https://www.archivosjaimeserra.com>

Créditos das fotografías:

As fotografías incluídas neste monográfico son de **Agencia EFE**, excepto as seguintes:

Retratos de Carmina Gustrán e Elisa Pérez: Lukasz Michalak / @estudio_perplejo
Retratos de Rodrigo Cuevas: Ricardo Villoria e El Cohete
Retrato de Joe Crepúsculo: Alexander Gross
Retrato de Jorge Javier Vázquez: cedido por el mismo
Retrato de María Zamora: Begoña Rivas
Retratos de Samantha Hudson: Dominnico e Adri Cuerdo
Retrato de Emilio Doménech: WATIF
Retratos de Deborah García: Carlos Ruíz

As fotografías que ilustran a liña de tempo 2016-2025, os fitos (23F) Intento de golpe de Estado (1981), Atentados do 11-M (2004) e Pandemia da COVID-19 (2020) son de **EPA (EFE)**. A fotografía que ilustra o artigo de Margarita Vilar, na páxina 75, está cedida polo **Archivo de Historia del Trabajo. Fundación 1º de Mayo**. A fotografía que ilustra o fito “Los girasoles ciegos” (2009) é de **Wikimedia** e “Debate sobre IA y democracia” (2024) é de **Adobe Stock**.

Índice

PRESENTACIÓN

- 9** 50 anos de España en liberdade. Pedro Sánchez.
Presidente do Goberno de España
- 11** Ángel Víctor Torres.
Ministro de Política Territorial e Memoria Democrática de España
- 14** Carmina Gustrán Loscos.
Comisionada para a celebración dos 50 anos de España en liberdade

DE ONDE VIMOS

- 20** 1975-1985:
Transición, desexo de liberdade e explosión cultural
- 28** 1986-1995:
Modernización, espectáculo e desencanto
- 34** 1996-2005:
Globalización, dereitos e dobre velocidade
- 46** 2006-2015:
Crise, contestación e politización desde abaixo
- 56** 2016-2025:
Crise de representación, feminismo e resignificación democrática

ENTREVISTAS

- 24** Elisa Pérez Vera
- 39** Rodrigo Cuevas
- 48** Emilio Doménech
- 52** Joe Crepúsculo
- 58** Jorge Javier Vázquez
- 67** Samantha Hudson
- 76** Deborah García
- 80** Belén Esteban
- 86** José María Lassalle
- 92** María Zamora

FITOS ILUSTRADOS

- 19** O 31 de outubro de 1978 as Cortes Xerais aproban a Constitución Española, ratificada en referendo o 6 de decembro dese mesmo ano. *Ilustración de Antonia Santolaya*
- 26** A xornalista Rosa María Mateo le en fronte ao Congreso dos Deputados o manifesto das forzas políticas e sindicais na manifestación contra o intento de golpe de Estado do 23F. *Ilustración de Ana Yael*
- 32** O 3 de xullo de 2005, España aproba o matrimonio igualitario
Ilustración de Mamen Moreu
- 44** A democracia consolida o movemento feminista, que acada fitos históricos
Ilustración de Elisa Argüel
- 54** O movemento obreiro postúlase como un axente fundamental no desenvolvemento da democracia en España
Ilustración de Candela Sierra
- 62** O ecoloxismo impulsa unha transformación social e cultural, promovendo un futuro máis sostible
Ilustración de Marta Pina
- 71** O 26 de xullo de 1977, España solicita o seu ingreso na Unión Europea.
O 1 de xaneiro de 1986 convértese en membro pleno. *Ilustración de Jaime Serra*
- 78** Olimpíadas en Barcelona, Exposición Universal en Sevilla, Madrid Capital Europea da Cultura.
O mundo enteiro mira cara a España en 1992. *Ilustración de Raúl*
- 88** 2010: a organización terrorista ETA anuncia un “alto o fogo permanente, xeral e verificable”.
O 20 de outubro de 2011 confirma o cesamento definitivo da súa actividade armada. *Ilustración de Riki Blanco*
- 94** 2007: as Cortes Xerais aproban a primeira lei de memoria, orientada á reparación e recoñecemento das vítimas da ditadura. *Ilustración de Yeyei Gómez*
-

A HISTORIA

- 22** Coñecemento histórico, fronte a fabuladores e propagandistas
Por Julián Casanova
- 30** Deámoslle a benvinda á socioloxía no estudo do pasado (e desde o presente)
Por Zira Box
- 41** «50 anos de liberdade»: a oportunidade de reclamar para a historia o relato sobre as actitudes sociais cara ao franquismo
Por Ana Cabana
- 50** De “arriba o campo” á loita pola democracia. O mundo rural e os pobos no franquismo
Por Miguel Ángel del Arco
- 60** O discurso social como compoñente lexitimador do franquismo?
Por Carme Molinero Ruiz
- 64** Para comprender un réxime. Nacionalismo reaccionario e fascismo na ditadura franquista
Por Ismael Saz
- 72** «50 anos en liberdade»: un enfoque crítico desde a Historia Económica
Por Margarita Vilar Rodríguez
- 82** 50 anos despois: arquivos por e para a democracia
Por Alejandro Pérez-Olivares
- 90** As ditaduras teñen quen lles escriba
Por Nicolás Sesma
- 99** Notas e referencias

En setembro de 1981, tras pasar máis de 40 anos no MoMA de Nova York, o Guernica de Picasso preséntase en Madrid. Picasso decidira que a súa obra non volveuse a España ata que o país recuperase a democracia.

Pedro Sánchez
 Presidente do Goberno de España

Este ano España conmemora un aniversario decisivo. Pasaron cincuenta anos desde que deixamos atrás unha ditadura e comezamos a construír, entre todos e todas, a democracia que hoxe gozamos. Medio século despois, podemos mirar cara atrás con orgullo e tamén con responsabilidade, porque a liberdade e os dereitos dos que gozamos non foron un agasallo, senón unha conquista.

ser, sobre todo, unha celebración dese camiño colectivo e unha invitación a reflexionar sobre o que logramos como sociedade e sobre os retos que aínda nos esperan.

Porque a democracia non é un destino acadado dunha vez por todas. É un proceso vivo que pode debilitarse se non o defendemos. Nun mundo onde rexorden os extremismos e os autoritarismos, cómpre lembrar que a nosa convivencia pacífica, os nosos dereitos e a nosa prosperidade son froito dun esforzo compartido e dun compromiso que non debemos dar por sentado.

España en Liberdade non é só unha conmemoración do pasado; é, sobre todo, unha aposta polo futuro. É unha maneira de dicir alto e claro que nunca máis renunciaremos á liberdade, que seguiremos construíndo unha sociedade máis xusta, máis igualitaria e máis aberta.

Cincuenta anos despois, a democracia española segue sendo nova, forte e chea de posibilidades. Este aniversario é unha ocasión para celebrar, para aprender e para renovar o noso compromiso cos valores que nos trouxeron até aquí. Porque coidar da liberdade é a mellor maneira de honrar a quen a conquistou e a mellor garantía de que seguirá viva para as xeracións que veñan. /•

A España de hai cincuenta anos era un país moi distinto. Non había eleccións libres, a censura controlaba a palabra escrita e falada, e millóns de cidadáns non podían expresarse nin participar na vida pública. As mulleres tiñan limitados os seus dereitos máis elementais, e as nosas linguas e culturas diversas eran silenciadas na esfera oficial. Quen pensaba diferente sufría as consecuencias do autoritarismo.

Hoxe vivimos nunha España transformada. Nestas cinco décadas logramos avances sociais, económicos e culturais que nos sitúan entre as democracias máis sólidas do mundo. Duplicamos a nosa renda per cápita, ampliamos de maneira notable a esperanza de vida e escamalos postos en todos os índices de benestar e desenvolvemento humano. Somos un país moderno, plural e aberto, que soubo reconciliarse coa súa historia e proxectarse cara ao futuro.

A conmemoración de *España en Liberdade* quere

Ángel Víctor Torres

Ministro de Política Territorial
e Memoria Democrática de España

«Non se trata de ser de esquerdas ou de dereitas, trátase de comportarnos como seres humanos»

Angel Víctor Torres (Aruca, Gran Canaria, 1966) debulla nesta entrevista cales son os obxectivos do programa ‘España en Liberdade. 50 anos’. A súa faceta docente (é profesor de Secundaria de Lingua e Literatura) traspasa esta charla, na que fai especial fincapé na necesidade de que os máis novos saiban a verdade do ocorrido durante a Guerra e a ditadura, para que valoren os avances democráticos alcanzados en España. Confesa que o máis gratificante de ser ministro de Memoria Democrática é poder comunicarlles ás familias que se localizaron os restos dos seus seres queridos, e insiste en que o Goberno de España non vai a desfalecer ata que se abran todas as fosas, cunetas e pozos que albergaron durante demasiado tempo os corpos das vítimas.

Vostede dixo que o programa “España en Liberdade. 50 anos” está centrado na celebración da democracia e o recoñecemento de quen a fixo posible. Pero como llo explicaría a unha persoa moza?

Moi sinxelo. “España en Liberdade. 50 anos” é un programa que conmemora e celebra o medio século de democracia que vivimos no noso país, tras a morte do ditador Francisco Franco, o 20 de novembro de 1975. Son máis de 100 actos que teñen tres obxectivos fundamentais: homenaxear a quen deu a vida por alcanzar a liberdade que agora gozamos; celebrar a España que somos, esa que construímos todos e todas, tras un dos períodos máis escuros da nosa Historia, e, por último, transmitirle á nosa mocidade a verdade do que sucedeu, para que valoren na súa xusta medida a liberdade que agora gozan.

Pregúntolle polos mozos porque son un público difícil cando se fala de Memoria Democrática.

Non creo que sexa un público difícil. Temos unha mocidade preparada e aberta. Que sabe valorar o que temos e que goza das máis altas cotas de liberdade que se lograron no noso país.

“A unha moza de 20 anos lle explicaría que durante o franquismo as mulleres non eran donas de si mesmas, nin sequer podían tutelar os seus propios fillos”

Si, pero hai estudos que apuntan a que hai mozos que perden a súa confianza na democracia.

Hai pouco lin nun medio o seguinte titular: “Un de cada cinco mozos europeos prefere un goberno autoritario a un democrático”. E é un dato preocupante. Pero o titular tamén podería ser que catro de cada cinco non prefere un goberno autoritario. A democracia é o sistema que nos permitiu máis avances como sociedade. E son conscientes diso.

Que lle diría a ese un de cada cinco que non ten simpatía pola democracia? Imaxinemos que é unha moza de 20 anos.

Se fose española, pois... diríalle primeiro que nada, que durante o franquismo non sería dona de si mesma, que non tería dereito a decidir, ou que nas aulas separábanos por sexos: os nenos cos nenos e as nenas coas nenas. Diríalle que noutra época tería que facer unha especie de servizo social feminino obrigatorio, que lle ensinaría a ser unha esposa, ama de casa e nai submisa. Que se atoparía con múltiples dificultades para estudar unha carreira universitaria, e non podería traballar sen permiso do seu pai ou do seu marido. Ademais, non podería abrir unha conta corrente, nin viaxar sen a venia do home, que a tiña “tutelada”. Por

“O máis gratificante de ser ministro de Memoria Democrática é poder comunicarlles ás familias que atopamos o corpo dun ser querido. É moi emocionante”

suposto, non se podería divorciar, nin decidir sobre o seu corpo, en caso de querer abortar. Algo que me parece aberrante é que as mulleres parían, pero non tiñan a tutela dos seus fillos e fillas. A tutela sempre era do pai, que exercía todos os dereitos sobre eles. A esa moza de 20 anos lle diría, en definitiva, que valórase os enormes avances que logramos na democracia e co feminismo. Daríalle ferramentas para que saiba identificar aqueles que lanzan mensaxes negacionistas e involucionistas e que pretenden facer retroceder o país.

Por que cre que pode haber desafección pola democracia?

Creo que a esas persoas lles falta información. Querería que entendesen que nunha ditadura non se vota os representantes políticos, non hai pluralismo político, non se pode falar abertamente, non existe crítica algunha ao réxime, se secuestra a prensa e

“O Goberno de España non vai a desfalecer ata que se exhume até o último corpo das fosas, cunetas e pozos da vergoña”

se persegue minorías, como as persoas do colectivo LGTBIQ+.

En que nos equivocamos para que isto suceda?

Creo que hai toda unha ofensiva da extrema dereita a nivel mundial, que tamén ten representación en España. Considero que subestimamos o poder das novas linguaxes das redes sociais. A ultradereita, con todo, entendeu perfectamente que son unha ferramenta moi poderosa para diseminar loidades e mentiras. Polo móbil, a un mozo de 15 anos non lle chega que España está á cabeza do crecemento económico de Europa ou que hai unha marca histórica de persoas empregadas no noso país, ou que subimos o salario mínimo profesional de 736 a 1184 euros, ou que sen gobernos como o actual non habería, por exemplo, matrimonio igualitario... Chégalles que os inmigrantes son os culpables das súas “frustracións”, moitas veces alimentadas artificialmente polos mesmos que

diseminan loiadas. Por exemplo, fanlles crer que pagar impostos é un roubo, que se están ocupando casas ou que a violencia machista é unha loiada “feminazi”.

Tamén hai loiadas sobre que con Franco se vivía mellor...

Efectivamente. Este ano un deputado novo da ultradereita dixo no Congreso que o franquismo fora unha época de reconstrución, progreso e unidade. Tremendo. E aínda hai quen lle atribúe a Franco a creación, por exemplo, da Seguridade Social, o deseño da rede de pantanos ou as vivendas de protección oficial. Todo iso non responde á verdade. O que si está acreditado é que deu un golpe de Estado contra a legalidade democrática da II República, onde houbo enormes avances sociais e en dereitos que situaron o noso país á vangarda de Europa e que foron acernados sen piedade.

E como se poden combater esas loiadas?

Con información, con constancia, con accións divulgativas como ‘España en Liberdade 50 anos’ e con leis como a de Memoria Democrática. Os que nos consideramos verdadeiramente demócratas non debemos desfalecer. Temos que darlle honra aos principios de verdade, xustiza, reparación e garantías de non repetición. A unha loiada hai que responder de forma

“En Cuelgamuros os republicanos foron ‘almacenados’ en caixas comúns, con ata 12 corpos mesturados, sen identificar e só co nome do pobo do que procedían escrito na caixa. Así entendía Franco a concordia”

contundente. Non arredarse. Trátase de cumprir e facer cumprir as leis que nos demos e de respectar os tratados internacionais de dereitos humanos. As vítimas xa esperaron demasiado tempo. Debémolleslo. Por exemplo, se un representante público rompe as fotos de vítimas da represión franquista, hai que acudir á Fiscalía, como fixemos co presidente do Parlament balear. Non podemos permitir que saia gratis humillar as vítimas. Pero, ademais, hai que facer moita pedagogía.

Que lle diría a quen opina que as políticas de Memoria o que fan é reabrir feridas ou recomenda que hai que deixar os mortos tranquilos?

Pois dígolles que, seguramente, non se achegaron a unha persoa que se pasou anos poñendo flores nunha fosa baleira. Animaríaos a que estivesen só dez minutos escoitando mulleres como Pino Sosa, miña paisana canaria, que pasou toda a súa vida buscando os restos do seu pai e que, cando os atopou (grazas a que abrimos os pozos de Arucas, sendo eu alcalde, cando non había nin Lei de memoria histórica) a súa reacción foi dicir: “Non vou parar ata que todo o mundo poida localizar o seu ser querido”. Mire, atopar e identificar as vítimas do golpe de Estado e o Franquismo, a todas, é unha cuestión de humanidade. Non se trata de ser de esquerdas ou de dereitas, trátase de comportarnos como seres humanos. Lembro a sobriña

dunha vítima dicir unha frase que me deixou impactado: “Roubáronnos a súa vida, pero tamén nos roubaron a súa morte”. Non pode ser.

E que pasa coas vítimas do lado que gañou a Guerra?

Pois que lles damos igualdade de trato. O que ocorre é que a maioría desas vítimas foron enterradas dignamente e se lles deu honra durante os 40 anos do réxime. E se un familiar dunha vítima do lado sublevado reclama o corpo, dáselle o mesmo trato que a un do lado republicano. A lei é igual para todos. No franquismo non foi así. Mire, grazas á Lei de memoria democrática, identificamos recentemente os restos dun home que pertencía á Falanxe, cuxos restos estaban no Val de Cuelgamuros. E o corpo será pronto entregado á súa familia. Outro exemplo, entregóuselle unha declaración de Reparación e Recoñecemento á familia de Joaquín Amigo, profesor de Filosofía ao que uns milicianos republicanos secuestraron e arroxaron por unha ponte nove días despois do asasinato de seu amigo Federico García Lorca. Nós non facemos sectarismo. Pero, insisto. No franquismo honrouse as vítimas sublevadas. Así fixeron no Val. Os restos de “caídos por Deus e por España”, como dicía o réxime, están en caixas individuais, cos seus nomes. Os republicanos foron “almacenados” en caixas comúns, con ata 12 corpos mesturados, sen identificar e só co nome do pobo do que procedían escrito na caixa. Así entendía Franco a “concordia”.

Os traballos en Cuelgamuros xa cumpren dous anos. Que se está facendo alí? Como avanzaron?

É un traballo ímprobo, co profesor Francisco Etxeberria á fronte dun equipo científico interdisciplinar de altísimo nivel. Trátase de localizar e identificar os corpos das vítimas que foron trasladadas a partir de 1959 ao entón chamado Val dos Caídos. 200 familias solicitaron recuperar os seus achegados, dos que identificamos 18, polo momento. En xuño cumpríronse dous anos desde que se iniciou esta investigación forense e, a pesar dos paus nas rodas que quixeron poñer colectivos da ultradereita, seguimos e seguiremos adiante. Nestes momentos trabállase na investigación de caixas procedentes de 8 municipios.

Cal é o destino que se lle quere dar ao Val de Cuelgamuros?

Puxemos en marcha un concurso internacional de ideas que foi un éxito. Recibíronse 34 propostas para converter o que foi un espazo de exaltación da ditadura e o ditador nun lugar para a reflexión, un centro de interpretación que sirva ao principio de garantía de non repetición.

“Puxemos en marcha o concurso de ideas e recibíronse 34 propostas para converter o Val de Cuelgamuros nun centro de interpretación que sirva ao principio de garantía de non repetición”

Iso son os mesmos principios dos Lugares de Memoria que está declarando o Goberno.

Si. Son espazos que hai que resignificar. Que se saiba o que foron para que nunca máis sucedan feitos graves como os que viviu o noso país na Guerra e co totalitarismo. Hai pouco incoamos o expediente para declarar como Lugar de Memoria a Colonia Agrícola Penal de Tefía, en Fuerteventura, e acordamos co Cabildo unha primeira subvención de 100.000 euros, que se completará con partidas anuais, para converter o que foi un campo de traballo para persoas homosexuais no centro canario de interpretación da memoria histórica do colectivo LGBTQ+. Un espazo digno á altura da reparación que merecen quen sufriu aquela humillación. Sinceramente, cando falei con alumnos e alumnas de Bacharelato e lles dixen que había un lugar onde se confinaba as persoas LGBTQ+ polo simple feito de selo, non me cren. Deben saber que foron vexados, que se lles facían exames clínicos, como se ser homosexual fose unha enfermidade.

Que diría que é o máis reconfortante do seu papel como ministro de Memoria Democrática?

Sen dúbida, e con diferenza, o máis gratificante é poder comunicarlles ás familias que atopamos e identificamos o corpo do seu achegado. Écheme imposible conter as bágoas en moitos casos. É moi emocionante. Esas persoas levan moitos anos esperando. Ás veces, non chegamos a tempo, e falei cos netos e netas, porque os fillos e fillas faleceron. Lembro especialmente un señor que me dixo que non era unha cuestión de ser dunha ideoloxía ou doutra, que se trataba de devolverlles os restos ás familias para que fosen a “choralos, rezarlles ou o que cada un sinta”. E así é, falamos dunha cuestión de humanidade. Por iso, o Goberno de España non vai desfalecer ata que exhumemos ata o último corpo das fosas, cunetas e pozos da vergoña. /•

Carmina Gustrán Loscos

Comisionada para a celebración dos 50 anos de España en liberdade

«Esta conmemoración é unha oportunidade extraordinaria para conversar e debater sobre que tipo de sociedade queremos»

A historiadora Carmina Gustrán Loscos é a comisionada para a celebración dos 50 anos de España en liberdade. Á fronte do Comisionado, dirixe un programa de actividades que quere homenaxear a quen contribuíu á construción da democracia en España e transmitirles aos mozos a importancia dos valores democráticos.

Que significa para vostede asumir esta responsabilidade?

É, en efecto, unha gran responsabilidade, que leva moito traballo, pero é un privilexio. Desde o Comisionado queremos facer moitas cousas, chegar a todo o territorio e tamén máis alá das nosas fronteiras, e ter, sobre todo, un impacto entre os máis novos. Así que hai unha certa presión autoimposta para tentar conseguir o máximo posible nesas liñas. E queda moito traballo por diante.

Doutora Europea en Historia Contemporánea pola Universidade de Zaragoza e a Université de Nantes, a súa paixón pola historia iniciouse a unha idade temperá. “Desde moi novo interesoume a historia, sobre todo, a historia contemporánea española”. É nese período onde se encadra a súa área de investigación, centrada nas relacións entre historia, política, cultura e sociedade. Ante a pregunta de se cre que a cultura xogou un papel importante nos avances sociais e políticos que se produciron nos últimos 50 anos, a resposta é tallante: “Sen dúbida. A cultura e a educación son claves para unha cidadanía informada e crítica”.

“Sobre todo gustaríame que o traballo do Comisionado servise para expor cuestións clave sobre o noso presente e futuro, que axudase a facilitar a práctica da democracia”

Na súa tese doutoral “El franquismo en el cine español (1975-2000)” investiga as representacións na gran pantalla da ditadura de Francisco Franco durante os vinte e cinco anos que seguiron á morte do ditador. Cales foron as conclusións desa investigación?

A miña tese vén reforzar a idea de que toda obra cultural é filla do seu tempo e recolle as preocupacións e temas presentes na sociedade. As películas que tratan sobre o franquismo no meu ámbito cronolóxico de estudo, especialmente, aquelas estreadas nos 80 e nos 90, enlazan cunha tendencia a non afondar no noso pasado recente máis traumático, o da guerra e a ditadura. Da mesma forma que neses anos non existían políticas públicas de memoria, as películas sobre a ditadura contábanos ben pouco sobre ela, sobre como xorde e por que, sobre como se mantén tantos anos... Búscanse produtos pouco problemáticos, que non penetren na complexidade do período.

É certo que durante a Transición si que se estrearon obras moi interesantes, pero conforme se afianzou a democracia, a diversidade e a ousadía deron paso á homoxeneización e á estandarización, cunhas representacións moderadas, cando non directamente mediocres.

Podería recomendar tres películas para comprender mellor esa época?

Unha sería *Canciones para después de una guerra*, de Basilio Martín Patino (1971), un documental moi interesante no que, a través de cancións populares e imaxes de arquivo, se percorren os case corenta anos de ditadura. Trátase dunha obra que foi prohibida pola ditadura e que non puido estrearse ata 1976. A pesar de que pasaron 50 anos desde entón, segue funcionando moi ben co público e é unha obra mestra da montaxe. Tamén *El sur*, de Víctor Erice (1984), unha das mellores películas de todo o corpus que analice; sabe retratar moi ben como a ditadura

“Queremos coñecer e dar a coñecer o noso pasado recente, especialmente a ditadura e a Transición, poñendo de relevo o traballo dos movementos sociais e da xente de a pé na loita pola democracia e polos dereitos sociais que hoxe gozamos”

foi unha máquina de crear infelicidade, ademais de expor cuestións moi interesantes sobre a memoria. Por último, *El silencio de otros*, de Almudena Carracedo e Robert Bahar (2018), que explora o legado do franquismo na España actual a través da loita silenciada das súas vítimas, por conseguir xustiza e reparación.

En 1975, ano no que falece Francisco Franco e que marca o inicio da conmemoración, vostede non nacera. Como se viviu na súa familia a Transición española? Como lle transmitiron esas vivencias?

Veño dunha familia moi pouco politizada. En 1975, os meus pais estaban traballando 10 ou 12 horas diarias e aforrando para casar... Da Transición como período político, polo tanto, fáláronme pouco, e tampouco creo que chegásemos a falar da Transición nin no colexio nin no instituto.

“Interesábame moito a historia, sobre todo a do século XX”

E da guerra civil e o franquismo?

Da guerra civil si que me faláron máis, sobre todo, da guerra no meu pobo. Miña tía, que era un pouco como a gardiá da memoria familiar, transmitiunos ás miñas irmás e a min moitas historias daqueles anos. Aínda que na nosa familia non tivemos represaliados, si que se nos contou como, nunha localidade como a miña, de apenas 5000 habitantes, se executan máis de 100 civís polas súas ideas progresistas, entre eles, o alcalde e varios concelleiros.

Por que decidiu estudar historia?

Interesábame moito a historia, sobre todo a do século XX, as grandes loitas contra o fascismo, o inicio dos reporteiros de guerra ou a historia oral. Aprender, máis que datas ou feitos, os procesos históricos, as causas e consecuencias. Cando estaba no instituto

comeceilles a facer unha serie de entrevistas sobre a guerra civil no pobo aos meus avós, aos meus tíos avós, aos avós das miñas amigas, aos meus veciños... Aínda teño na casa dos meus pais os casetes. Debería dixitalizalos.

Desde o seu labor á fronte do Comisionado para a celebración dos 50 anos de España en Liberdade, cales definiría como os principais obxectivos desta conmemoración?

Queremos coñecer e dar a coñecer o noso pasado recente, especialmente a ditadura e a Transición, poñendo de relevo o traballo dos movementos sociais e a xente de a pé na loita pola democracia e polos dereitos sociais que hoxe gozamos. Queremos celebrar que deixamos atrás aqueles anos, que xa non somos ese país, senón un Estado diverso e plural, europeo, moderno. E queremos conversar, e abrir espazos para a conversación, sobre por que é importante falar de todo isto hoxe, sobre que é a democracia, sobre que sociedade queremos.

E cales son os principais eixos de traballo deste Comisionado?

Como dixen, queremos traer o pasado ao presente para falar do noso futuro. Por iso estamos traballando ao redor de tres liñas: mozos e democracia; pasados incómodos, futuros posibles; e memoria(s) popular(es).

Desde algúns sectores criticouse que se tome como data de referencia para o aniversario a morte do ditador Francisco Franco, por que foi así?

A morte de Franco non trouxo a liberdade nin a democracia, pero si que abriu unha xanela de posibilidade, si que permitiu que aos poucos se fose ensanchando o espectro do posible. Se fomos celebrar as primeiras eleccións democráticas ou a Constitución, deixaríámonos fóra moitas loitas, seguiríamos invisibilizando o traballo de tantas e tantas persoas (nas rúas, nas universidades, nas fábricas, nos barrios...) pola liberdade e a democracia. Ademais, o ano 1975 adoita considerarse o inicio da Transición e, por iso, tómasse agora como referencia para a conmemoración. Esta é, ademais, a práctica habitual. Todos os países da nosa contorna que celebraron os seus aniversarios democráticos fixérono usando como referencia a data do fin do réxime autoritario previo e o inicio do proceso democratizador, e non a celebración de eleccións ou a aprobación dos novos marcos constitucionais.

Ademais da súa traxectoria académica como historiadora, tamén se formou como xestora cultural na City University of London. Como influíu esta formación académica na formulación desta conmemoración?

A miña formación é un tanto ecléctica, xa que combina a historia contemporánea coa xestión cultural. Creo que ambos os ámbitos resultan esenciais para o traballo que facemos diariamente desde o Comisionado.

A Transición foi un período no que se logrou un clima de consenso entre as principais forzas políticas, que leccións podemos extraer dese consenso, nun momento de gran polarización como o que estamos vivindo?

Creo que hai que pensar en cales son as nosas prioridades. Naquel momento, era a consecución da liberdade e da democracia, dun marco de dereitos para todos, e nese obxectivo atopouse xente con ideas moi dispares. Hoxe, nun contexto no que moitos deses dereitos e liberdades se dan por supostos, merece a pena lembrar que nunha ditadura non se vive mellor: vívese no medo. Debemos situar o benestar individual en relación ao benestar xeral e lembrar que a felicidade, o respecto pola diversidade, a crise climática e, por suposto, a democracia son cuestións esenciais para unha boa vida para todas e todos. Necesitamos non perder de vista isto. A mensaxe é, polo tanto, de esperanza.

Que lles diría aos representantes políticos que criticaron esta conmemoración, cuestionando a súa oportunidade e independencia?

Diríalles que veñan ás nosas actividades, que nos lean, que se informen mellor. Aquí cabemos todos, polo menos, os que estean dispostos a respectar o xogo democrático. Isto non é unha cuestión de partidos políticos, senón de Estado, de que queremos coñecer, celebrar e comunicar como país. Esta conmemoración é, como dicía antes, unha oportunidade extraordinaria para conversar e debater sobre que tipo de sociedade queremos.

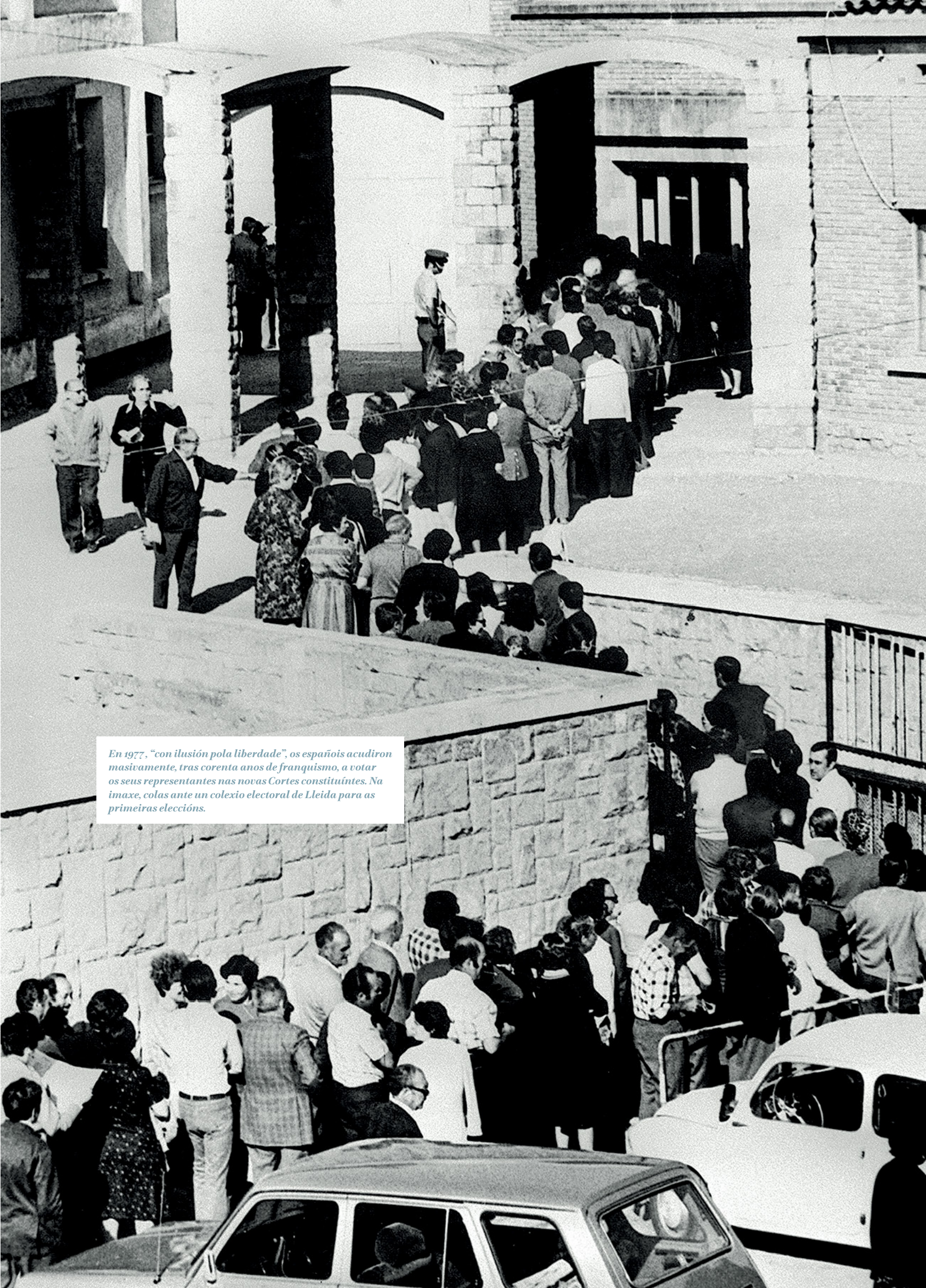
“Sobre todo, paréceme importante pór de relevo a necesaria implicación da cidadanía non só no mantemento de dereitos conseguidos, senón na reivindicación de melloras”

Antes comentaba que unha das liñas de traballo do Comisionado pon o foco na relación entre mocidade e democracia. Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas, que non viviron nin a ditadura nin a Transición?

Considero importante transmitir que vivimos nun dos períodos máis prósperos da nosa historia, aínda que, por suposto, queda moito por mellorar. Pero, sobre todo, paréceme importante pór de relevo a necesaria implicación da cidadanía non só no mantemento de dereitos conseguidos, senón na reivindicación de melloras. O exemplo dos movementos sociais na Transición resulta moi valioso nesta liña. Somos todos e todas os que debemos construír e defender a democracia cada día.

Que tipo de legado lle gustaría que deixase este Comisionado unha vez finalice o seu labor?

Gustárame que o traballo do Comisionado axudase a coñecer mellor o noso pasado recente, si, pero sobre todo, gustárame que servise para expor cuestións clave sobre o noso presente e futuro; que recollese e amplificase novas formas de facer; que axudase a democratizar os centros educativos e as institucións, a facilitar a práctica da democracia; que conseguise, en certo xeito, que moitos deses que pensan que todo tempo pasado foi mellor repensen, con datos rigorosos na man, esa percepción. Gustárame que conseguíssemos sementar pequenos inzoz de ilusión e esperanza que fosen xerminando aos poucos, grazas ao traballo en rede de moitas asociacións e actores que pelexan cada día pola democracia. /•

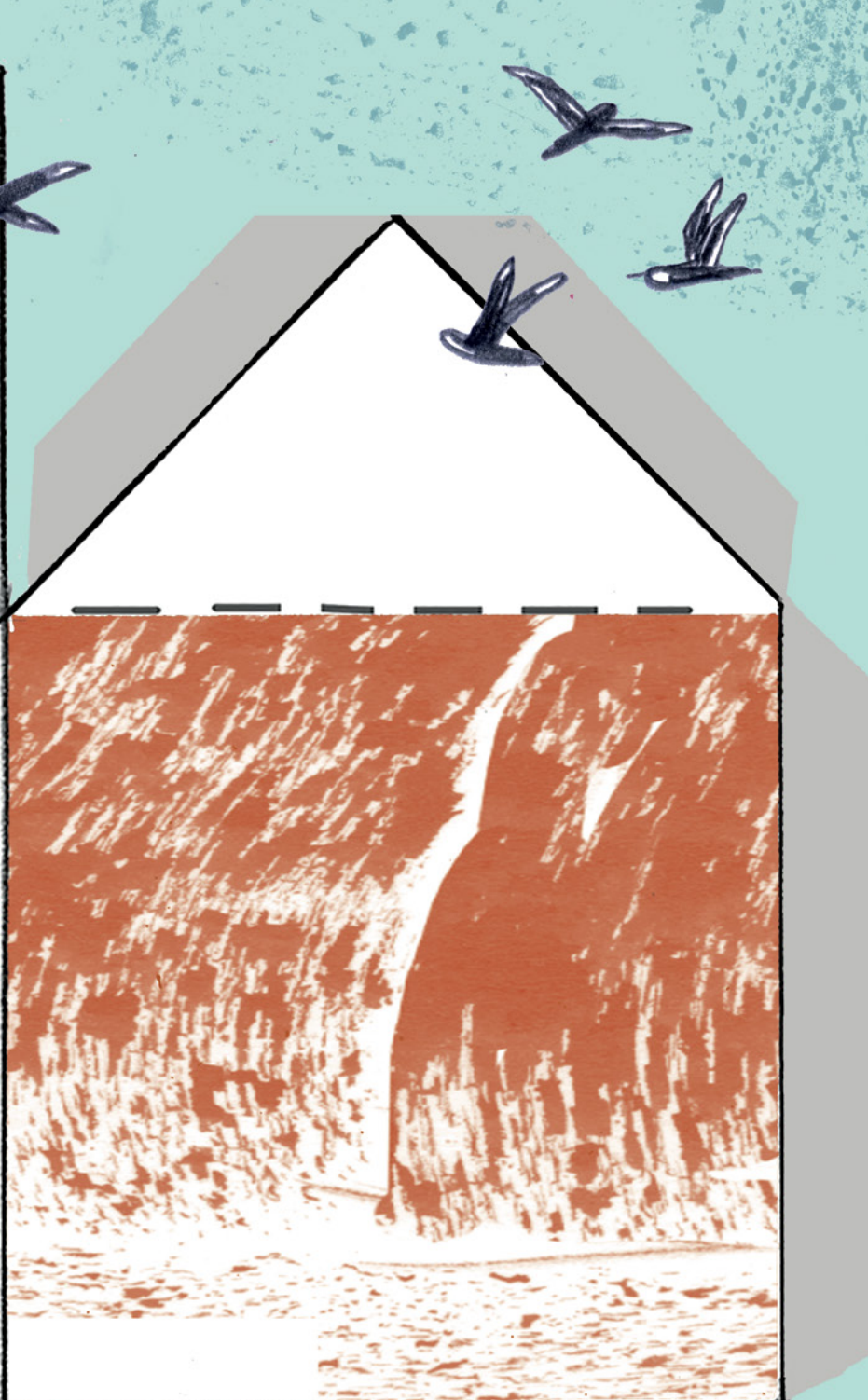

En 1977, "con ilusión pola liberdade", os españois acudiron masivamente, tras corenta anos de franquismo, a votar os seus representantes nas novas Cortes constituíntes. Na imaxe, colas ante un colexio electoral de Lleida para as primeiras eleccións.

O 31 de outubro de 1978 as Cortes
Xerais aproban a Constitución Española,
ratificada en referendo o 6 de decembro
dese mesmo ano.

Ilustración de
Antonia Santolaya

1975

Execución das últimas condenas de morte; falecemento de Francisco Franco; Juan Carlos I accede á Xefatura do Estado. Comézase a pechar un ciclo de case corenta anos de ditadura e ábrese o incerto camiño cara á democracia.

1977

Matanza de Atocha; primeira manifestación masiva do PCE; legalización do PCE; primeiras eleccións democráticas desde 1936 (vitoria de UCD e presidencia de Adolfo Suárez). Nestas eleccións non puideron concorrer aínda formacións á esquerda do PCE, sectores do carlismo, partidos republicanos e diversos nacionalismos periféricos. Aprobación da Lei de Amnistía. Mobilizacións pola autonomía e descentralización: a gran manifestación en Andalucía (4 de decembro de 1977) resulta decisiva para estender o modelo autonómico a outros territorios.

1976

Ampliase a liberdade de expresión e prensa coa fundación dos diarios *El País* e *Diario 16*, e en 1977 as revistas *Interviú* e *El Jueves*. Fin do monopolio mediático do franquismo con todas as súas limitacións. A finais de ano desaparece o Tribunal de Orde Pública. A violencia continúa e a represión policial deixa 5 mortos nos Sucesos de Vitoria.

1978

Aprobación da Constitución: conságrase un novo marco de dereitos e liberdades, non exento de tensións herdadas; nace o sistema sanitario público (INSALUD).

1975-1985: Transición, desexo de liberdade, violencia e explosión cultural

A década que se abre coa morte de Franco está marcada pola incerteza, a violencia, a apertura e a reformulación acelerada de códigos políticos e culturais. O paso da ditadura á democracia non foi unha ruptura tallante, senón un proceso cheo de continuidades e cambios, de ambivalencias, onde a necesidade de consenso convivía co desexo de transformación radical. En paralelo, as rúas, os escenarios e os corpos mozos convértense nos verdadeiros laboratorios do cambio: dos movementos veciñais á Movida (que non foi só madrileña, senón que se estendeu por Galicia, Euskadi, Cataluña ou Andalucía), do incipiente feminismo ao punk e aos festivais autoxestionados.

A década está atravesada tanto polo desexo de vivir en liberdade como pola fragilidade estrutural desa conquista, algo que se manifesta co intento de golpe de Estado do 23F. España descóbrese a si mesma a través do exceso, o humor, a nocturnidade e a vertixe dunha liberdade recentemente estreada, pero tamén baixo o signo da violencia: a exercida polo terrorismo independentista (ETA), a extrema esquerda, a extrema dereita e a violencia estatal.

1979

Aprobación dos Estatutos de Autonomía de País Vasco e Cataluña. O de Galicia apróbase en 1981. Ata 1983 non se completan os 17 estatutos.

1982

Vitoria do PSOE con maioría absoluta: comeza a institucionalización do cambio.

1982-1983

Nacen as primeiras televisións autonómicas. En 1983 José Luís Garci convértese no primeiro director español en gañar o Óscar á mellor película estranxeira.

1984

Estrea de *¡Qué he hecho yo para merecer esto!* de Pedro Almodóvar: a periferia, o feminino e o grotesco entran no canon. Inicio do programa xuvenil *La Bola de Cristal*.

1980-1981

A Lei de RTVE (1980) converte o ente en servizo público. En 1981 deixa de emitirse o NON-DO.

1981

(23F) Intento de golpe de estado: a cidadanía toma as rúas o 27 de febreiro en defensa da democracia.

1981-1985

Auxe da Movida en Madrid, Galicia, Cataluña, País Vasco e Andalucía: estética queer, pulsión nocturna, desexo de vivir e ruptura co pasado franquista.

1985

Firma do Tratado de Adhesión á CEE: o soño europeo empeza a materializarse. Aprobación da primeira Lei do aborto: un fito fundamental no avance da igualdade, tras décadas de loita feminista. Lei xeral de sanidade, que comporta a universalización do acceso á Sanidade.

Coñecemento histórico, fronte a fabuladores e propagandistas

Dr. Julián Casanova
Catedrático en Historia Contemporánea,
Universidade de Zaragoza. Membro do Comité
Científico Asesor de España en Liberdade 50 anos

Tras morrer Franco, nos primeiros anos da Transición cara á democracia, comezaron a penetrar no discurso histórico as clases e as súas prácticas, os movementos populares, os campesiños, as mulleres e outros grupos sociais que ata ese momento só serviran para encher os ocos deixados polos que se supoñía que eran os auténticos protagonistas da historia: os reis, as súas cortes e as elites dirixentes.

Tras as miñas primeiras investigacións sobre guerra civil e anarquismo, nas miñas viaxes e estancias nas universidades de Londres e Harvard aprendín moitas cousas dos hispanistas británicos e norteamericanos, dos marxistas británicos e da socioloxía histórica norteamericana. Comecei a pensar seriamente sobre a violencia e a represión franquistas en Londres, no curso 1985-86, cando, tras numerosas conversacións con Paul Preston e despois de comprobar a inmensa produción bibliográfica dispoñible sobre Alemaña e Italia, deime conta da escasa atención que entre nós se lle prestou á dereita en xeral e ao fascismo en particular. O amplo interese polos acontecementos políticos e socioeconómicos ocorridos na zona republicana contrastaba coa case nula investigación rigorosa existente sobre a chamada “zona nacional” e as orixes da ditadura de Franco.

A cuestión parecía relevante porque aqueles feitos tan estudados sucederon nun período inferior a tres anos e a ditadura que acabou con eles durara case catro décadas. Ademais, e non por casualidade, mentres que a case ninguén lle molestaba que saísen á luz as reviravoltas daquela conxuntura revolucionaria, os inconvenientes e obstáculos multiplicábanse á hora de interpretar a outra cara do pasado. A miña contribución a toda esa cuestión arrincou en 1992 con *El pasado oculto. Fascismo e violencia en Aragón, 1936-1939*, o libro que saíu dun proxecto colectivo

“Necesitamos unha defensa do ensino e a escritura da historia fronte a relativistas e escépticos, porque a historia é unha fonte de inspiración, creación e debate”

no que colaboraron unha trintena de estudantes e que foi elaborado, baixo a miña dirección, polas historiadoras Ángela Cenarro, Julita Cifuentes, Pilar Maluenda e Pilar Salomón. Neste libro partíase da tese de que a guerra civil foi o resultado dunha sublevación militar que, ao atopar importantes resistencias, non puido lograr rapidamente os obxectivos desexados. Sen esa sublevación, non se produciu unha guerra civil. Pasarían outras cousas, pero nunca aquela guerra de exterminio. Foi, polo tanto, o golpe de Estado o que enterrou as solucións políticas e deixou paso aos procedementos armados. Un golpe contrarrevolucionario, que tentaba frear a suposta revolución, acabou finalmente desencadeándoa. E unha vez posto en marcha esa engrenaxe de rebelión militar e resposta revolucionaria, as armas foron xa as únicas con dereito a falar.

No primeiro capítulo de *El pasado oculto* tentei definir con algunha precisión o tipo de contrarrevolución que se impuxera sobre as carnes e cinzas dos vencidos naquela guerra civil. Foi a miña contribución a un debate aínda aberto, para o que busquei orientación e estímulos na historia comparada, na ampla literatura que existía sobre o fascismo italiano e alemán.

A ditadura de Franco foi a única en Europa que emerxeu dunha guerra civil, estableceu un Estado represivo sobre as cinzas desa guerra, perseguiu sen respiro os seus opoñentes e administrou un cruel e castigo aos vencidos ata o final. Houbo outras ditaduras, fascistas ou non, pero ningunha saíu dunha guerra civil. E houbo outras guerras civís, pero ningunha resultou dun golpe de Estado e ningunha provocou unha saída reaccionaria tan violenta e duradeira.

Na longa e sanguenta ditadura reside, en definitiva, a gran excepcionalidade da historia de España do século XX se se compara cos outros países europeos capitalistas. Cómpre destacar por encima de calquera outra consideración o

compromiso dos vencedores coa vinganza, coa negación do perdón e a reconciliación, así como a vontade de reter ata o último momento posible o poder que lles outorgou as armas. Os militares, a Igrexa católica e Franco puxeron bastante difícil durante décadas a convivencia.

Cativos e desarmados os vermellos e sen a intervención das potencias occidentais que derrotaran os fascismos, a ditadura de Franco lembrou sempre a vitoria na guerra, enchendo de lugares de memoria a xeografía e a sociedade españolas, e administroulles un amargo castigo a quen perdeu e aos fillos dos seus fillos. As igrexas enchéronse de placas conmemorativas dos “caídos por Deus e a Patria”. Pola contra, miles de asasinados polo terror militar e fascista nunca foron inscritos nin lembrados cunha mísera lápida. Os vencidos temían mesmo reclamar os seus mortos.

Desenterrar ese pasado e volver enterrar eses mortos con dignidade resultou un labor arduo e custoso. As primeiras investigacións serias sobre a represión na guerra e a posguerra comezaron a aparecer na segunda metade dos anos oitenta. A última década do século XX, sesenta anos despois da guerra civil e máis de vinte desde a morte de Franco, presenciou, con todo, avances substanciais na historiografía sobre a memoria da guerra e da ditadura. Apareceron varias biografías de Franco, moitos libros sobre a guerra civil e o franquismo e unha boa cantidade de traballos sobre a violencia e a represión nas dúas zonas nas que quedou dividida España durante a guerra civil.

Nada diso existía a mediados dos oitenta, cando, asentada xa a convivencia sobre bases pacíficas e democráticas, se respiraba aínda un temor bastante xeral a abordar a violencia franquista e resultaba moi difícil sacar á luz os seus verdugos. Unha síntese como a que se ofreceu en 1999, *Víctimas de la guerra civil*, puido facerse grazas á proliferación de estudos sobre a violencia franquista nos anos noventa. Dez anos antes, resultaría imposible. E cando apareceu, case vinte e cinco anos despois da morte de Franco, só se contaba con datos fiables e investigacións sólidas na metade das provincias españolas.

Somos bastantes os historiadores que nos propuxemos impedir que os herdeiros da vitoria franquista blanqueen aínda máis o seu pasado, o pasado máis violento e represivo que coñeceu a nosa historia contemporánea. Necesitamos unha defensa do ensino e escritura da historia fronte a relativistas e escépticos, porque a historia é unha fonte de inspiración, creación e debate. Ese é o camiño para non lles deixar o campo do coñecemento histórico a fabuladores e propagandistas. /

Elisa Pérez Vera

«Aos máis novos lles lembraría que todos os dereitos poden perderse en calquera momento; é tarefa de todos defendelos»

Elisa Pérez Vera (Granada, 1940) é unha xurista española, catedrática de Dereito Internacional Privado. A súa traxectoria exemplifica os cambios que se produciron na historia recente de España: desde os seus anos de estudante, consciente de que “non podía acceder a profesións xurídicas relevantes como a xudicatura ou a carreira diplomática” por ser muller, a converterse na primeira reitora dunha universidade pública en 1982 e chegar a ser maxistrada do Tribunal Constitucional entre 2001 e 2012.

Vostede naceu en 1940, que recordos garda da Transición española?

A historia da Transición é, sen dúbida, unha parte importante da miña propia historia. Lembro aqueles anos como anos luminosos, cheos de esperanza, nos que parecía posible que se fixese realidade todo o que soñara. Pero tamén como anos vividos con medo: o medo de que o acadado, paso a paso, puidese desaparecer en calquera momento se se producía un golpe de Estado.

Estudou Dereito na Universidade de Granada e doutorouse en 1965, como describiría a súa experiencia naquela época?

Aínda que con dúas etapas ben diferenciadas, tantos os anos da licenciatura (1956-1961), como os do doutoramento (1961-1965), son anos de formación e de aprendizaxe, a todos os niveis. Na Facultade o ambiente era maioritariamente masculino (no meu curso só había cinco mulleres), aínda que nunca me sentín cuestionada nin rexeitada polos meus compañeiros. E o mesmo podería dicir, en xeral, dos profesores. A elaboración da tese doutoral, sendo xa profesora axudante, fíxena baixo a dirección do gran mestre que foi Juan Antonio Carrillo Salcedo, un referente na defensa dos dereitos humanos. Foi unha experiencia extraordinariamente enriquecedora.

“Pola miña experiencia persoal diría que, tras vivir décadas baixo unha ditadura, aprender a vivir sen medo é unha tarefa ardua. E é que, para min, filla de pais represaliados, o medo era como unha segunda natureza que me dificultaba expresar as miñas opinións libremente”

A Transición foi un proceso complexo e plural, cal considera que foi o principal reto ao que se enfrontou a sociedade da época?

Pola miña experiencia persoal diría que, tras vivir décadas baixo unha ditadura, aprender a vivir sen medo é unha tarefa ardua. E é que, para min, filla de pais represaliados, o medo era como unha segunda natureza, que me dificultaba expresar as miñas opinións libremente. Creo que, como sociedade, tivemos que facer un grande esforzo para superar os medos a dicir alto e claro que non queriamos máis ditaduras. Pero os españois fíxémolo. O premio, a democracia.

Como xurista, cal considera que foi a reforma máis significativa das que se levaron a cabo?

A convocatoria de eleccións libres ás Cortes que lle devolvían ao pobo a voz que lle foi arrebatada polo franquismo. As eleccións supoñían recuperar a posibilidade de que os españois decidisen o seu propio destino.

E como muller?

A consagración do principio de non discriminación por razón do sexo que nos permitiu avances impresionantes cara a unha sociedade máis igualitaria e máis xusta.

Elisa Pérez Vera xunto á sindicalista Nati Camacho (izda.) nun acto organizado por España en liberdade. 50 anos.

Aos 42 anos foi nomeada reitora da UNED, a primeira reitora nunha universidade pública, como viviu aquel nomeamento?

Creo que o máis importante daquel día de 1982 foi a celebración dunhas eleccións a reitor nas que participaron profesores, alumnos e persoal de administración e servizos. Así, foi a comunidade universitaria (non un político) a que me elixiu como a súa reitora, entre varios candidatos. Por iso o resultado das eleccións vivino como un triunfo.

No entanto, teño que recoñecer que, no primeiro momento, non fun moi consciente do que a miña elección significaba na loita das mulleres pola igualdade. Foi precisamente a reacción de moitas mulleres a que me deu a medida do que ese feito tiña de simbólico.

Desde a súa fundación, a UNED contou con 9 reitores e 2 reitoras, a que cre que se debe esta falta de paridade?

Se o compara cos datos que ofrecen as demais universidades de España e do mundo, a cifra que ofrece a UNED é das máis positivas para as mulleres.

A razón pola que poucas mulleres chegaron ao reitorado é sinxela. Para acceder ao reitorado tradicionalmente foi necesario ser titular dunha cátedra de Universidade. Nos anos oitenta do pasado século a cifra de catedráticas apenas acadaba o 20 % do total. Unha cifra que costa traballo remontar. Hoxe en España a cátedra deixou de ser un requisito

“Para acceder ao Reitorado tradicionalmente foi necesario ser titular dunha cátedra de Universidade. Nos anos oitenta do pasado século a cifra de catedráticas apenas acadaba o 20% do total”

ineludible para aspirar ao reitorado. Haberá que ver como inflúe este dato no número de reitoras.

En todo caso, felizmente o feito de que unha muller sexa elixida reitora de calquera Universidade deixou de ser noticia. O logro é importante porque apunta á normalización do liderado das mulleres.

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas, que non viviron nin a ditadura nin a Transición?

As eleccións políticas libres cada certo tempo é a garantía de que todos temos voz nas grandes opcións de goberno.

Polo demais, só os réximes democráticos garanten o respecto polos dereitos humanos que tanto costa conquistar. Aos máis novos lles lembraría que todos os dereitos poden perderse en calquera momento; polo tanto, que é tarefa de todos defendelos.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

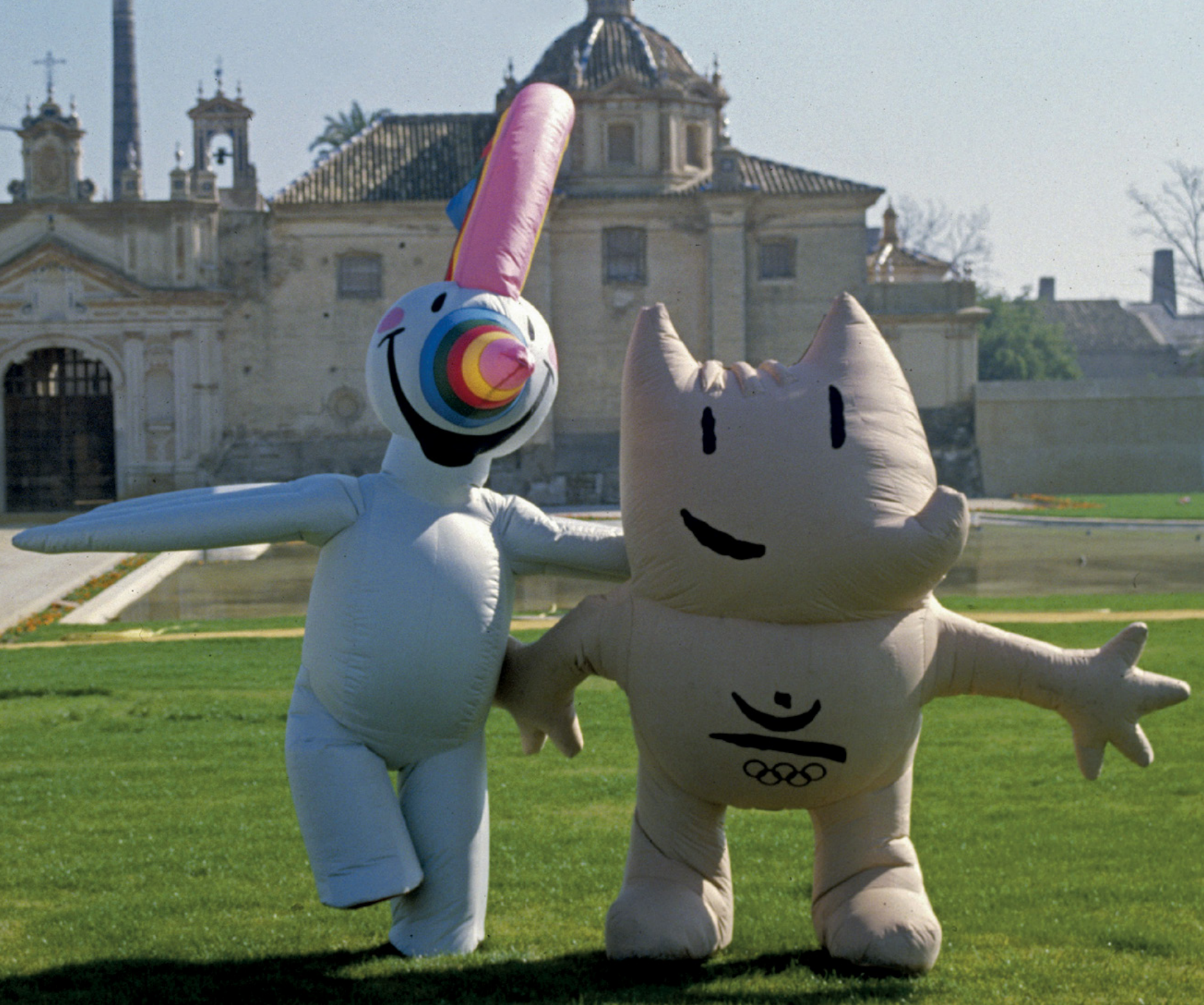
Totalmente de acordo. Estou convencida de que a democracia é o mellor sistema posible. Por outra banda, non atopo forma de mellorar as palabras dun dos textos máis fermosos que coñezo. /•

**A xornalista Rosa María Mateo le en fronte ao Congreso dos Deputados
o manifesto das forzas políticas e sindicais na manifestación contra o
intento de golpe de Estado do 23F.**

Ilustración de
Ana Yael

1986

Entrada efectiva na Comunidade Económica Europea: acélerase a integración política e económica en Europa.

1987

Atentado de ETA no centro comercial Hipercor (Barcelona): 21 mortos e 45 feridos. Atentado de ETA contra a casa cuartel da Garda Civil en Zaragoza: 11 mortos (entre eles 5 nenos) e decenas de feridos.

1989-1995

Proceso de privatizacións e reformas económicas: liberalización, reconversión industrial e novas formas de precariedade.

1986

Referendo sobre a OTAN: vitoria do "si" con condicións; pacifismo e xeopolítica tensan a sociedade civil.

1988

Folga xeral do 14 de decembro: a principal folga xeral da etapa democrática. Aprobación da Lei de televisión privada (vixente ata 2010). As primeiras cadeas privadas nacen en 1990.

1986-1995: Modernización, espectáculo e desencanto

Coa entrada na Comunidade Económica Europea e a consolidación do Estado autonómico, a España de mediados do oitenta e primeiros noventa proxéctase cara a unha modernidade homologable ao resto de Europa occidental. A década desprégase como un escaparate de grandes eventos (Barcelona '92, a Expo de Sevilla, a inauguración do AVE) que constrúen unha nova narrativa nacional baseada na eficiencia, o deseño e a visibilidade internacional.

Con todo, tras esta fachada luminosa latexa unha profunda transformación do contrato social: privatizacións, desindustrialización e crecemento do paro xuvenil xeran novas formas de precariedade. O “desencanto”, xa formulado desde finais do setenta, atopa nestes anos novas expresións culturais. A literatura e o cine reflicten un ton máis cínico ou nihilista, onde o exceso lúdico dos 80 dá paso a unha mirada crítica e desenganada. No terreo da memoria democrática, as políticas públicas seguen sendo limitadas e fragmentarias: desde o inicio da Transición aprobáronse medidas de reparación e recoñecemento, pero sen chegar a artellar un marco amplo de xustiza histórica. Ao mesmo tempo, a violencia política marca a década: os atentados de ETA (como os de Hipercor en Barcelona ou o cuartel da Garda Civil en Zaragoza) deixan unha pegada profunda na sociedade. A televisión privada, pola súa banda, inaugura un novo réxime mediático dominado polo espectáculo. É a década do brillo institucional e do malestar difuso: a modernización como simulacro, o futuro como promesa posposta.

1992

Xogos Olímpicos de Barcelona: modernidade, marca país e arquitectura para o futuro.

1992

Inauguración do AVE Madrid-Sevilla: velocidade, centro e periferia reconfigurados.

1995

El día de la bestia de Alex da Iglesia e *Tesis* de Alejandro Amenabar ofrecen unha mirada máis escura e complexa daquela sociedade.

1992

Exposición Universal de Sevilla: celebración da modernidade con tensións sobre o legado colonial.

1993

Crise económica: matiza a imaxe dunha España de éxito imparabile.

1994

Belle Époque, de Fernando Trueba, gana o Óscar á mellor película estranxeira.

Deámoslle a benvida á socioloxía no estudo do pasado (e desde o presente)

En 1925, o sociólogo francés Maurice Halbwachs publicaba *Los cuadros sociales de la memoria* (na súa tradución castelá), un libro convertido en clásico e editado orixinalmente na editorial Alcan de París. Nel, o notable discípulo de Émile Durkheim expoñía por primeira vez unha idea destinada a facer fortuna: a diferenza do que sostían disciplinas como a psicoloxía ou a filosofía, o recordo e a elaboración do seu relato non debían entenderse como actos individuais, senón como actos eminentemente colectivos enmarcados en estruturas sociais que, de acordo coas súas normas, valores e marcos simbólicos específicos, orientaban que esquecer, que lembrar e de que maneira facer ambas as cousas. Halbwachs introducía así o concepto de “cadro social” como o molde desde o cal os grupos humanos organizan as súas memorias, desprazando a atención desde os mecanismos da mente cara ás tramas culturais, institucionais e afectivas nas que os suxeitos están inscritos. A súa proposta resultaba, neste sentido, dobremente nova: non só cuestionaba o carácter individualizado do recordo, senón que obrigaba a repensar a memoria como un proceso socialmente mediado, aberto á relectura e á negociación constante.

Dra. Zira Box,
Profesora Titular en Socioloxía,
Universitat de València. Membro
do Comité Científico Asesor de
España en Liberdade 50 anos

A cen anos exactos da publicación de Halbwachs, quizais sexa un bo momento para agradecerlle que nos cursase unha invitación tan suxestiva para que, desde as ciencias sociais, en xeral, e desde a socioloxía, en particular, dialoguemos co noso pasado. Porque, como el mesmo alertou, a memoria (entendéndoa como unha construción social, cultural e política) non é un reflexo deste, senón un espello do presente, xa que o que lembramos é, en realidade, aquilo que ten sentido lembrar aquí e agora, desde os nosos conflitos, desde as nosas preguntas e desde as nosas urxencias políticas e éticas.

Conmemorar o vasto conxunto das loitas cidadás que, en múltiples ámbitos, desde moitos lugares e protagonizadas por diversos suxeitos e colectivos, foron unha peza fundamental para traer a liberdade a España podería considerarse, seguindo esta argumentación, non só pertinente, senón urxente, tanto en termos políticos como éticos. Que a socioloxía acompañe, en tanto disciplina, neste proceso,

achegando as súas ferramentas analíticas e conceptuais, interprétoos como un acerto que me propoño argumentar. En primeiro lugar, porque unha perspectiva de estudo que xurdiu nos albores da Modernidade para tratar de explicar un mundo que se percibía como novo, leva no seu ADN a conciencia da permanente mutabilidade. Ningunha situación pode darse por sentada nunha disciplina que tivemos que inventar (xunto á historia) para dar conta do cambio social. E aínda que isto nos serviu para comprender os esperanzadores procesos de transición á democracia, tamén nos fixo saber que esta última é unha conquista que hai que coidar con atención, porque sempre se pode volver perder.

Precisamente esta convicción de que o mundo político e social é continxente levou as ciencias sociais da segunda posguerra mundial (e este constitúe o meu segundo argumento) a esmerarse en reflexionar sobre se había algunha forma de afianzar as recentemente retornadas democracias nun contexto marcado polo trauma recente dos totalitarismos. Moitos puxeron o seu granito de area. Tamén o fixeron dous sociólogos norteamericanos interesados no papel que xogan os cidadáns e cidadás nos sistemas políticos: Gabriel Almond e Sidney Verba. Porque, claro que os totalitarismos contaran con liderados carismáticos e fixeran uso da violencia, pero quizais as actitudes, as crenzas e os valores que os individuos teñen cara ao seu sistema político e ás súas institucións eran tamén pezas fundamentais que debían introducirse na ecuación explicativa.

Almond e Verba, en realidade, non estaban interesados en como se produciron as ditaduras, pero si, e moito, en como fortalecer as democracias. Acuñaron para iso o termo *cultura política*, un concepto analítico igualmente destinado a ocupar un lugar preferente na particular caixa de ferramentas sociolóxica co que resumían o cúmulo de orientacións e valoracións que a cidadanía mantén cara ao seu sistema político. Desde entón, non se perdeu de vista que alimentar unha cultura política democrática debería ser unha preocupación prioritaria. Do mesmo xeito que conviría insistir en que este non é un concepto ideolóxicamente pautado, senón centrado na convicción de que, en tanto que cidadáns e cidadás, deberíamos valorar sen fisuras a democracia (e os que axudaron a conseguila), asumindo as súas disensións e os seus conflitos, os seus desacordos e as súas diverxencias. Finalmente, convidar a socioloxía a formar parte desta conmemoración de *España en liberdade* debe interpretarse como un acerto pola capacidade que ten

“Alimentar unha cultura política democrática debería ser unha preocupación prioritaria”

de desprazar o foco de atención desde os grandes procesos aos individuos do montón; dos momentos específicos e politicamente clave ás dinámicas máis lentas e de longa duración que protagonizan os cidadáns e as cidadás. Porque a socioloxía sempre ofrece a súa axuda para situar nun plano preferente os suxeitos. De novo, forma parte da súa constitución disciplinar xa que, desde a súa mesma fundación, non fixo senón interrogarse por como entender os individuos dentro dos seus contextos, unhas realidades contextuais que limitan, pero que tamén habilitan para que poidan transcorrer dentro delas as nosas vidas. Dilema estrutura-acción, chamámolo precisamente: un misterio analítico permanente (canto pesan as condicións contextuais nalgúns existenciais?) que fai imposible esquecer que, en todas as situacións, mesmo naquelas máis restritivas como era a ditadura franquista, os individuos teñen -temos- axencia (podemos e logramos *facernos* cousas). Por iso, axúdanos a ver que, antes mesmo da morte do ditador, xa existían correntes democratizadoras que eclosionaron a partir de 1975, un momento no que non comezou *nada* desde cero, senón no que eses movementos, de ritmo máis lento que a socioloxía sabe detectar tan ben, puideron empezar a imaxinarse nunhas novas e mellores condicións.

2025 é un bo aniversario. Tamén o é para lembrar o mestre Halbwachs e para reivindicar que, na comprensión do cambio social e á hora de entender o noso presente, a socioloxía non debería ser nunca allea nin ao estudo da historia nin ao coñecemento do pasado porque, se o fíxese, perdería boa parte do que, en tanto disciplina académica, é. /

0 3 de xullo de 2005, España
aproba o matrimonio igualitario.

*Ilustración de
Mamen Moreu*

MAMEN MOREU

1996

Novo ciclo político.

1998

Cesión de competencias autonómicas: consolídase o Estado descentralizado.

2000

Todo sobre mi madre gana o Óscar: Almodóvar internacionaliza a melodrama español.

1997

Asasinato de Miguel Ángel Blanco por parte de ETA: cambio decisivo na percepción pública do terrorismo e na resposta cidadá.

2000

Exhumación dos restos de Priaranza del Bierzo (León): inicio do movemento pola recuperación da memoria democrática.

2000-2005

Cultura dixital incipiente: foros, blogues e chats modelan novas formas de comunidade.

2000-2005

Auxe do *indie* español (Los Planetas, La Buena Vida, Deluxe...): cultura melancólica da xeración do desencanto.

1996-2005: Globalización, dereitos e dobre velocidade

Esta década ábrese cun xiro político cara á dereita, sen cuestionar os consensos fundamentais da Transición. España experimenta un ciclo de crecemento económico que promete estabilidade, modernización e pertenza plena ao club das democracias avanzadas. Con todo, esta modernización prodúcese a dobre velocidade: mentres se institucionalizan novos dereitos e se consolidan as estruturas autonómicas, agrándase a brecha entre xeracións, clases e territorios.

No plano dos dereitos, amplíase o recoñecemento social e político: desde as cesións de competencias autonómicas ata a aprobación do matrimonio igualitario e a Lei de violencia de xénero. Ao mesmo tempo, a sociedade vive baixo a sombra do terrorismo de ETA, cuxo asasinato de Miguel Ángel Blanco en 1997 supón un punto de inflexión na percepción pública da violencia. A memoria democrática comeza a gañar espazo no debate público, especialmente tras o ano 2000 coa primeira exhumación científica en Priaranza del Bierzo, impulsada pola Asociación para a Recuperación da Memoria Histórica. No entanto, estas iniciativas aínda se enmarcan nunha lóxica de recoñecemento fragmentario máis que de xustiza estrutural. Culturalmente, a mocidade móvese entre o entusiasmo neoliberal e unha melancolía compartida: o auxe da música indie, os foros dixitais, o cine intimista de Almodóvar ou as protestas contra a guerra de Iraq marcan novas formas de subxectividade. A identidade española vólvese simultaneamente europea, dixital e vulnerable.

2002

Entrada en circulación do euro: símbolo de integración europea, con incertezas para sectores populares. O desastre do Prestige, a peor catástrofe ecolóxica de España, marca o inicio dunha nova conciencia ambiental que se incorpora ao sentido común.

2004

Atentados do 11M en Madrid: o trauma terrorista e a manipulación informativa sacoden a conciencia nacional.

2003

Protestas masivas contra a guerra de Iraq: o "Non á guerra" une xeracións e devolve a rúa como espazo político.

2004-2005

Aprobación do matrimonio igualitario e da Lei de violencia de xénero: España convértese en referente internacional en dereitos civís e feminismo institucional.

EL DIARIO VASCO

20.10.2011. UN DÍA PARA LA HISTORIA

FIN

ETA anuncia el cese definitivo de la violencia

ETA anuncia el cese definitivo de la violencia

Rodrigo Cuevas

«Eu vivín esa España: señoras que parecían vellas desde que se lles morría o marido, co pano e o loito e carros pola rúa»

Rodrigo Cuevas (Oviedo, 1985) defínese como axitador folklórico e artista total. A súa proposta transgresora valeulle o recoñecemento da crítica e o público, e viuse referendada co Premio Nacional das Músicas Actuais que outorga o Ministerio de Cultura. Non ten recordos asociados á Transición, “o primeiro así histórico que recordo son as Olimpíadas do 92 que foron moi posteriores”.

Con todo, nesa época enmárcanse os sucesos que se narran na canción *Rambalín*, incluída no seu disco *Manual de Cortejo*. Trátase dunha homenaxe a Alberto Alonso, coñecido como Rambal, un home gai asasinado en Xixón meses despois da morte de Franco. Como coñeceu a súa historia?

Coñecina a través de Pilar Sánchez Vicente, que escribiu o libro *Mujeres errantes*, onde aparecía Rambal, e díxenlle: “Oe, quen é?”. Contoume que había uns audios de Fredesvinda Sánchez, “La Tarabica”, [unha veciña moi coñecida do barrio de Cimadevilla, en Xixón], no Arquivo de Fontes Oraís para a Historia Social de Asturias e, a partir de aí, empecei a investigar, vin que había tamén un libro que se chamaba *La tinta del calamar* de Miguel Barrero e máis cousas escritas sobre el.

Por que decidiu dedicarlle unha canción?

Creo que, sobre todo, porque non houbo unha sentenza, quedou impune ese asasinato. Xa que non houbo xustiza de verdade, había que facerlle un pouco de xustiza poética.

“A lei de matrimonio igualitario foi un momento moi importante para min, porque foi tamén foi o momento no que eu saín do armario”

“Creo que as redes sociais fannos crer que estamos agora máis polarizados”

Nestes 50 anos que sucederon á morte de Franco, cales consideras que foron os avances máis relevantes para a comunidade LGTBI+?

A lei de matrimonio igualitario foi un momento moi importante para min, porque foi tamén o momento no que eu saín do armario. Precisamente todo o debate sobre a lei foi o que me fixo saír do armario, e creo que marcou un antes e un despois. Antes do 2005 non tiña referentes, non coñecía a ningúen que fose homosexual, había moito escurantismo e, a partir de aí, houbo moita luminosidade, tamén porque me coincidiu con esa etapa persoal.

E desde un tempo para aquí toda a revolución que está xerando a presenza das persoas trans. A eles e a elas lles está tocando un momento máis difícil. Parecía que en 2005 todo o mundo estaba de acordo; si que había debate e moita oposición por parte da dereita, pero parecía que na rúa a sensación era outra, era... como de liberación. Con todo, as persoas trans estanse atopando cunha realidade moi diferente.

Cre que se pode deber a que a sociedade está agora máis polarizada que entón?

A lei de matrimonio igualitario aprobouse xusto despois da guerra de Iraq, co goberno de Aznar, a xente nas rúas. Creo que as redes sociais fannos crer que estamos agora máis polarizados... pero eu penso que o momento Aznar foi un momento de moita polarización tamén, nos seus últimos catro anos de goberno opúxose a todo o que quería a maioría social. E había moita contestación nas rúas.

Vostede reivindica a vida rural, como foi a experiencia de pasar de vivir en cidades como Barcelona ou Santiago de Compostela a mudarse a unha aldea?

Parecíame o máis, non houbo drama algún. Eu quería vivir como un señor dos anos 20. Estaba emocionado de poder estar na aldea, sen coche, encantábame.

Como valora a evolución do campo desde os veráns da súa infancia en Rodiezmo, o pobo da súa nai, ata a actualidade?

Cando eu era pequeno había carros pola rúa en Rodiezmo. Cambiou moito, xa non hai vellos, os vellos parecen mozos. Cando eu era pequeno a igrexa do meu pobo estaba chea. As tres primeiras filas eran señoras de pano, vestidas de negro de arriba abaixo; morríaselles o marido con 50 anos e non tiraban o loito ata que morrían. Non volvían vestir roupa de cor. Eu vivín esa España: señoras que parecían vellas desde que se lles morría o marido, co pano e o loito, carros pola rúa e, ben, moita xente, moita máis xente que agora. En todo o pobo había dous teléfonos. Cando falo

“Tamén é como unha historia de responsabilidade, aprender que podes tomar decisións doutras formas, non soamente co teu voto, senón tamén coa participación”

con persoas que teñen agora 25 anos pensan que lles estou contando unha historia de avoiño ceboleira, pero en realidade non había teléfono. É verdade que non viviamos alí todo o ano, pero non tiñamos televisor en cor nin con mando a distancia. E había só dúas canles.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

Das que hai, creo que é a mellor. Tamén é como unha historia de responsabilidade, aprender que podes tomar decisións doutras formas, non soamente co teu voto, senón tamén coa participación; ás veces, nesa parte si que pecamos un pouco. É como... para que vou votar? No meu caso, a participación dáme moita pila, esgótame no momento, pero logo dáme pila. É como facer exercicio, dáche preguiza os primeiros días, pero despois comezas a sentirte mellor e o teu corpo respóndeches mellor e, entón, xera pila, aínda que te esgote e che dea preguiza facer deporte. /•

«50 anos de liberdade»: a oportunidade de reclamar para a historia o relato sobre as actitudes sociais cara ao franquismo

Dra. Ana Cabana,
Profesora titular en Historia Contemporánea,
Universidade de Santiago de Compostela.
Membro do Comité Científico Asesor de España
en Liberdade 50 anos

Aliña de estudo ocupada no exame das actitudes sociais durante o franquismo experimentou un enorme auxe nas dúas últimas décadas. Títulos como *El franquismo en Valencia* (1999), coordinado por Ismael Saz e Alberto Gómez Roda, ou *¡Arriba el campo!* (2001), de Jordi Font, deron o pistoletazo de saída a unha forma de facer historia sobre as actitudes sociais que se seguiu en monografías e artigos académicos ata cubrir boa parte da xeografía estatal. O corpus constituído permite explicar en detalle tanto os procesos de xeración de consentimento por parte do franquismo e a súa evolución no tempo, como as múltiples prácticas de resistencia a través das cales a poboación tentou aliviar a súa dominación demostrando a súa desconformidade ou descontento con respecto a medidas ou modos de proceder do réxime. Mesmo entraron na órbita da investigación máis recente aqueles comportamentos heteroxéneos, cuxa clasificación non encaixa de maneira nítida debido á combinación e superposición de actitudes difusas.

A definición das actitudes sociais permaneceu durante moito tempo baixo o influxo do discurso oficial da ditadura, que reproducía a idea dun consenso social maioritario e sen fisuras, só perturbada pola oposición política duns poucos. O devandito relato demostrou non só a súa capacidade para calar mentres a ditadura estivo vixente, senón a súa resiliencia posterior, xa que dela derivaron os lugares comúns que marcaron a memoria colectiva durante a transición e máis tarde, como demostra o “franquismo sociolóxico”. Pero a historiografía fixo enormemente máis complexa esa imaxe e desmentiu os tópicos, e conseguíuno traballando con fontes de diferente natureza e ocupándose de analizar as variadas formas nas que a cidadanía desenvolveu a súa vida cotiá dentro das estruturas de poder marcadas pola ditadura. Neste sentido, fíxose evidente a achega dos escrutinios realizados desde abaixo, é dicir, aqueles que lle confiren protagonismo ao papel do conxunto da sociedade e non unicamente ás elites e mandatarios, como aconteceu cos estudos máis contemporáneos sobre a etapa da transición á democracia.

Na instantánea que devolve a investigación de múltiples experiencias vitais de persoas de á pé, aparece a innegable aceptación social da que gozou o franquismo, indispensable para explicar a súa consolidación e mantemento durante case catro décadas (como

“Na instantánea que devolve a investigación de múltiples experiencias vitais de persoas de á pé, aparece a innegable aceptación social da que gozou o franquismo, indispensable para explicar a súa consolidación e mantemento durante case catro décadas”

adoita acontecer nos réximes ditatoriais de longa duración) e transversal a condicionantes como a clase social, o xénero ou o lugar de residencia. Trátase dunha aceptación do *statu quo* cuxas razóns son múltiples e se combinan en doses diferenciadas. Cómpre citar, por suposto, o medo derivado do continuado despregamento de violencia que caracterizou a ditadura de principio a fin. Pero «non só medo», como rezaba o título dun libro colectivo publicado en 2013 coordinado por varios dos autores máis prolíxos no estudo desta temática, (Miguel Ángel del Arco, Carlos Fuertes, Claudio Hernández e Jorge Marco), explica as actitudes de aquiescencia. Tamén se debe ter en conta a asunción en maior ou menor grao dos valores e consignas do réxime, que soubo adaptalos aos tempos e modular a linguaxe empregada á súa propia conveniencia (da lexitimidade de orixe dada pola vitoria na guerra civil, á de exercicio, baseada na idea de progreso económico, discurso da modernidade e un ideal determinado de orde, por exemplo). E, igualmente, o efecto da identificación ou a aspiración en converterse en beneficiarios das políticas implantadas e das fórmulas de xestión diferenciada dos recursos que puxo en marcha o franquismo, analizadas en estudos sobre a política autárquica e mercado negro (grande estraperlo ou de subsistencia) ou sobre a obra social (subsídios, vivendas, oferta de lecer,

atención sanitaria etc.), por mencionar dous casos aos que se lles prestou especial atención historiográfica á hora de explicar a «captación das masas», como desenvolveu Carme Molinero nunha obra con ese título publicada en 2005.

Á vez que se examinaron as razóns sobre as que se asentaba a anuencia, a historiografía probou que convivía con diferentes e múltiples mostras de resistencia coas que a poboación tratou de defender certo espazo de autonomía persoal ou de distanciamento con respecto á submisión demandada. Desobediencias flagrantes, protestas, resistencias, pasividades non queridas ou delitos quedaron rexistrados na documentación oficial dun réxime que só vendeu consenso e paz social, pero que se valeu de mecanismos represivos e de control, que renovou e adaptou, para desactivalas e facerlles fronte, facéndonos así partícipes da transcendencia que lles confería. Recolleuse toda unha serie de comportamentos na documentación e na fonte oral que non remite a ese consenso publicitado polo réxime e que vai desde o desacordo puntual ata a protesta aberta e que obrigaron a renovar a mirada cara á vida cotiá desa maioría que se tiña por estritamente afín e/ou pasiva.

E toda esa renovación historiográfica impeleu a examinar as diferentes políticas, institucións, autoridades e prácticas de goberno e dominio como xeradoras de todo rango de actitudes e, á súa vez, implicou operar con novos conceptos. Adaptación, transgresión, acomodamento ou indiferenza son algúns deles, que, combinados e ás veces matizados (consenso pasivo, consenso activo, resistencia simbólica etc.), tratan de dar sentido ás experiencias particulares e colectivas da poboación e á súa relación co poder. Estas nocións, xeradoras dun rico debate, substituíron as categorías herdadas do discurso franquista co fin de evidenciar a existencia de toda unha escala de grises nas que se movían as actitudes sociais e subliñar a súa condición de volubles e complexas: nunca fixas, inmóbiles nin dicotómicas.

O conxunto das investigacións realizadas neste campo da historia social conseguiu acadar conclusións parellas e asimilables ás logradas por outras historiografías europeas. Estas atenderan o estudo das actitudes sociais en réximes definidos pola ausencia de liberdades no período de entreguerras con anterioridade e, por iso, presentaban xa unha traxectoria dilatada á hora de establecer debates, construír teorías, introducir fontes primarias e probar metodoloxías varias. Sen dúbida, foron os traballos sobre o nazismo e o fascismo os que tiveron maior influencia na historiografía española, servindo tanto de principal acicate para a reflexión como de marco de comparación. Igual que naquelas historiografías, a española privilexiou a análise micro, a perspectiva local e o individuo subalterno como suxeito histórico. Ata hai pouco, un elemento distintivo deste

“Ocuparse do estudo das actitudes sociais reflicte unha ansia por coñecer mellor a sociedade que viviu baixo a ditadura. Toda a sociedade, e por iso interesou abondo coñecer as actitudes dos grupos e agregados sociais que habitan usualmente as marxas da historiografía, os subalternos”

campo de estudos era o maior interese demostrado ata o momento pola análise das actitudes durante o primeiro franquismo, para iso, sirvan de mostra *Migas con miedo*, de Óscar J. Rodríguez Barreira; *Granada azul*, de Claudio Hernández; ou *La derrota de lo épico*, da miña autoría, obras publicadas en 2008, 2011 e 2013, respectivamente. A tendencia parece estar reverténdose a pasos acelerados e prosperan investigacións que asumen o estudo da integridade do período. Cómpre citar a modo de exemplo a publicación de Gloria Román *Franquismo en carne y hueso*, de 2020. Unha xeración máis nova de contemporaneistas cunha sensación vital de que as últimas décadas do franquismo son tan tempo pasado como calquera período do século XIX, o acceso a fontes arquivísticas antes vetadas por non pasar o tempo establecido para a súa consulta, a ansia por abrir períodos temporais non transitados ou o intenso debate político e social sobre o proceso de transición á democracia que suscitou novos interrogantes cara ao pasado, están entre as razóns desta mudanza cara ao estudo das décadas do sesenta e setenta.

Ocuparse do estudo das actitudes sociais reflicte unha ansia por coñecer mellor a sociedade que viviu baixo a ditadura. Toda a sociedade, e por iso interesou abondo coñecer as actitudes dos grupos e agregados sociais que habitan usualmente as marxas da historiografía, os subalternos. Este afán permitiu integrar no relato a colectivos como as mulleres e as comunidades rurais, mesmo ao cruzamento de ambos os dous, as mulleres rurais. E este feito non resulta menor, ben ao contrario, é exemplificador. Asumilas a elas ou agregados semellantes como suxeitos históricos de primeiro nivel permitiu reclamar a súa axencia, a súa capacidade para tomar decisións nun marco político dado e non seguir condenándoos a ser máis que meras comparsas no relato histórico. Diferentes investigacións, algunhas xa citadas, outras especificamente concibidas desde a perspectiva de xénero, como *En defensa de mi hogar y mi pan*, de Irene Murillo (2013), comprobaron o seu protagonismo en actos de resistencia e de protesta social durante a ditadura. O seu papel na transición á democracia comezou a estudarse non hai moito, polo que aínda non conseguiron o eco doutras mobilizacións sociais levadas a cabo por outros colectivos, que remiten ao espazo urbano e a unha politización máis formal, nos procesos de recuperación da memoria. Pero non deberíamos esquecer, para entendermos de forma cabal o final do franquismo e a transición á democracia, que todos os colectivos sociais subalternos despregaron estratexias de reapropiación que proban a súa capacidade de axencia. En certas ocasións, a devandita axencia levounos a encaixar as súas expectativas e acabaron reforzando as estruturas do réxime e, noutras, negociaron a súa situación co poder evidenciando a súa desconfirmação a través de reclamacións e protestas. /•

A democracia consolida o movimento feminista,
que acada fitos históricos.

*Ilustración de
Elisa Arguilé*

ASÍ, SÍ.
ESTO YA ES
OTRA COSA.

2007

Aprobación da Lei de memoria histórica: primeiro marco integral de recoñecemento ás vítimas do franquismo, tras décadas de medidas parciais.

2008

Los girasoles ciegos: a memoria da ditadura entra no cinema e na literatura institucional.

2010

Lei de igualdade efectiva: impulso da paridade e feminismo institucional.

2008

Estala a crise financeira e inmobiliaria: desemprego xuvenil, desafiuzamentos e fractura xeracional.

2010

Reforma laboral: flexibilización do emprego e precariedade estrutural.

2006-2015: Crise, contestación e politización desde abaixo

O que parecía unha década de consolidación democrática estalou en múltiples fronteiras. A crise económica global de 2008 dismantelou as certezas do modelo español de benestar, deixando ao descuberto os condicionantes estruturais dunha xeración socializada no discurso de vivir mellor que seus pais. Os corpos novos, precarizados e sen horizonte, convertéronse en axentes políticos inesperados.

Emerxe así unha nova cultura da indignación que non só reclama dereitos materiais, senón tamén unha democracia distinta. En paralelo, prodúcese un xiro cultural cara ao feminismo interseccional e ás memorias periféricas, que cuestionan os relatos centralizados da Transición. En 2007 apróbase a Lei de memoria histórica, que representa un salto cualitativo no recoñecemento das vítimas do franquismo, aínda que non pode entenderse sen a lexislación fragmentaria previa. A rúa volve ser protagonista, non como nostalxia, senón como espazo de reapropiación política: desde o 15M ata as mareas cidadás, pasando polas protestas contra os recortes e a emerxencia de novas forzas políticas. España consolídase como un país plural e diverso cultural, social e politicamente. É unha década de reaprendizaxe colectivo, na que a crítica ás institucións convive cunha procura afectiva de comunidade e xustiza.

2011

ETA anuncia o cesamento definitivo da violencia.

2012

Mareas cidadás: educación, sanidade, vivenda, España baleirada... a protesta fragmentase pero se mantén.

2013

Nace Podemos: a indignación toma forma de partido político.

2015

Consolidación do ciclo de protestas e novas forzas políticas: fractúrase o bipartidismo e reconfigúrase o sistema político.

2011

O 15M toma prazas e medios: "Non nos representan" como berro xeracional.

2011-2015

Boom da música urbana (Kase.O, C. Tangana, Mala Rodríguez...): novas narrativas do barrio e o desexo.

2014

Abdicación de Juan Carlos I: ábrese un novo ciclo simbólico na monarquía.

Emilio Doménech

«Creo que é fundamental que se explique ben de onde vimos para evitármonos meter no mesmo buraco outra vez»

A traxectoria profesional do xornalista Emilio Doménech (Alcoi, 1990), máis coñecido como Nanísimo, estivo estreitamente ligada á súa actividade en redes sociais e plataformas. Nestes espazos consolidouse grazas a un estilo accesible e directo: “Cos foros de internet e Twitter empecei a descubrir que me fascinaba o intercambio de ideas e que me resultaba natural coller temas complexos de actualidade para tentar explicárllelos a audiencias máis grandes”.

Vostede estudou na Universidade de Boston e traballou varios anos informando desde Estados Unidos. Que foi o que máis lle sorprendeu da sociedade estadounidense cando chegou ao país?

O seu hermetismo. É moi difícil facerse amigo dun estadounidense, sobre todo dos brancos. Digo isto porque si logrei facer boa masa con hispanos, cos que culturalmente compartimos máis, pero aos estadounidenses brancos sempre lles vin unha capa de superficialidade e individualismo difícil de exceder. No meu terceiro ano perdín toda esperanza e deixei de esforzarme.

Se tivese que elixir unha noticia de entre todas as que comunicou, cal sería?

A vitoria de Joe Biden en 2020. É verdade que a fractura sociopolítica de Estados Unidos segue presente, e máis coa vitoria de Trump en 2024, pero polo menos se puxo fin, de forma temporal, á forma de facer política a través da mentira, o medo e a desconfianza nas institucións. A nivel persoal, aquelas xornadas

“A polarización ideolóxica auspiciada polos partidos políticos fixo que desconfiar dos medios ‘do outro bando’ se converta na regra”

electorais marcaron un antes e un despois na miña carreira profesional e a miña forma de facer xornalismo, que, dalgunha forma, se viu validada.

Moitas persoas da súa xeración desconfían dos medios de comunicación tradicionais, a que cre que se debe?

Hai varias tendencias que influíron e se retroalimentan. A polarización ideolóxica auspiciada polos partidos políticos fixo que desconfiar dos medios “do outro bando” se converta na regra. Os que non comungan comigo, son o inimigo e xa. Ao mesmo tempo, os medios subíronse á onda da polarización porque é o que lles reportou máis audiencia e ingresos (financiamento institucional e corporativo mediante, claro). Creo que non apostar polo nome dos xornalistas que fan os medios, por ter máis caras visibles que fagan que a audiencia empatice con seres humanos, tamén fixo que os medios pasen a ser empresas só interesadas no seu propio beneficio. Convertéronse noutro xogador da elite. E é *heavy* que iso ocorra cando a profesión xornalística é tan precaria.

*“Que en só
50 anos nos
convertemos
nunha das
sociedades
máis inclusivas
do planeta, con
tantos dereitos
conquistados
para tanta
xente, é
increíble”*

Que considera que deberían facer os medios para atraer o público novo?

Primeiro, pór máis o foco no nome dos seus xornalistas. Segundo, deixar de obsesionarse co ruído informativo. Terceiro, chegar ás novas plataformas e facer contido en novas linguaxes. E cuarto, contratar xente nova e darlles poder de decisión. Se os mozos non están na mesa de redacción, se non están na mesa executiva e se teñen en conta as súas voces, pouco van atraer ao público novo.

Considera que o xornalismo xogou un papel importante nos avances sociais e políticos que se produciron en España nos últimos 50 anos?

Sen dúbida, foi determinante en moitos acontecementos das últimas décadas, desde a complicadísima cobertura de temas tan difíciles como o terrorismo, ata a revelación de tramas de corrupción infames. Pero tamén creo que agora está xogando un papel moi problemático, pagándolles pouco aos mellores e alimentando a división na nosa sociedade. Nunca vira tanta desidia e tanto odio acumulado na miña contorna. E creo que aí temos parte de culpa.

“Se a mocidade non está na mesa de redacción, se non está na mesa executiva e se teñen en conta as súas voces, os medios de información pouco van atraer o público novo”

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

Que en só 50 anos nos convertemos nunha das sociedades máis inclusivas do planeta, con tantos dereitos conquistados para tanta xente, é increíble. Pero todo ten que compararse. E creo que é fundamental que se explique ben de onde vimos; afondar nas fracturas e as distancias que había entre os bloques políticos do noso país, para evitármolos meter no mesmo buraco outra vez.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

A risco de repetir o que moitos, como eu, dixeron no último século: «A democracia é a peor forma de goberno, excepto por todas esas outras formas que se probaron de cando en vez». /•

De “arriba o campo” á loita pola democracia. O mundo rural e os pobos no franquismo

Dr. Miguel Ángel del Arco,
Catedrático en Historia Contemporánea,
Universidade de Granada. Membro do Comité
Científico Asesor de España en Liberdade 50 anos

É paradoxal: cando o historiador estuda a propaganda dos partidarios de Franco durante a Guerra Civil, atópase cun berro que hoxe pode parecer estraño: “Arriba o campo!”. De certo, a contenda foi presentada pola propaganda rebelde como unha loita entre o campo e a cidade. Para estes, o campo condensaba o “pouso de virtudes espirituais” de España, como afirmaban os 26 puntos de Falange Española Tradicionalista e das JONS. Nel residían as virtudes da “verdadeira España”, representada por campesiños identificados con homes católicos, recios e robustos, soñadores que, a pesar da dureza do terreo, araran os campos e loitaran desde os tempos da Reconquista para salvar a España dos seus inimigos e construír o Imperio. Fronte a eles estaban as cidades, nas que habitaba todo o considerado alleo á nación española: o liberalismo, a democracia, a masonería e o comunismo.

Esta propaganda, influenciada polo fascismo italiano e o nazismo alemán, conectaba con certos grupos sociais que apoiaron o golpe de Estado e combateron a II República: grandes terratenentes, pero tamén medianos e pequenos propietarios e arrendatarios, foron claves na derriba da democracia e o ascenso do franquismo. Chegaron os anos corenta, tamén coñecidos como os “anos da fame”: un tempo de estancamento económico e mesmo de fame negra. Con todo, a posguerra non foi necesariamente un mal momento para o campo nin para os campesiños afíns ao franquismo: durante ese período, puideron acceder aos produtos que cultivaban e, ademais, vendelos a prezos astronómicos no mercado negro (o prezo do trigo e do aceite multiplicouse por sete e catro, respectivamente, en relación co prezo oficial fixado polo “Novo Estado”). Lograron tamén enterrar os proxectos de reforma agraria republicanos, que promovían a repartición de terras, e impor salarios de miseria que fixeron moi rendibles as súas explotacións. Mentres tanto, os xornaleiros ou traballadores agrícolas, tradicionalmente vinculados ao republicanismo ou a ideoloxías revolucionarias, padeceron a derrota: non só sufriron violencia, senón tamén fame, salarios ínfimos e o castigo de ser excluídos do emprego por razóns políticas.

Nos anos cincuenta, acurralado por algunhas protestas e a presión internacional, o franquismo abandonou a súa fracasada política agraria autárquica. Rafael Cavestany, ministro de Agricultura desde 1951, expresouno con claridade: “máis agricultura e menos agricultores”. Era necesario modernizar o campo: introducir maquinaria, ampliar o regadío e intensificar a produción mediante abonos e pesticidas. A historia do campo e dos pobos españois cambiou para sempre.

A emigración rural intensificouse a partir desa década e alcanzou o seu máximo a comezos do sesenta. No campo xa non había traballo. Primeiro emigraron os homes, logo mulleres e familias enteiras que abandonaban o medio rural rumbo ás cidades ou ao estranxeiro en busca de sustento e dunha vida mellor. Tras impedir estas migracións nos anos corenta, o franquismo agora alentábaas, consciente de que aquel mundo desaparecía para sempre, pero tamén do beneficio económico que reportaban as remesas enviadas desde Francia, Alemaña ou Suíza.

O campo cambiou de rostro. Comezou a despoboarse. A sociedade agraria tradicional chegaba ao seu fin. O mundo urbano asociouse á modernidade, á mellora da calidade de vida, ao consumo, ao progreso. Mentres isto ocorría, algúns pobos quedaban abandonados, mesmo completamente deshabitados, anunciando un problema que persiste ata hoxe: os pobos fantasma. Outros, mesmo estando habitados, vían minguadas as súas oportunidades de prosperar, adoptando paulatinamente modos de vida e unha cultura urbana.

Ao final do franquismo, a agricultura era cada vez menos rendible. Os agricultores eran xa empresarios máis que campesiños e dependían por completo dos

“O campo cambiou de rostro. Comezou a despoboarse. A sociedade agraria tradicional chegaba ao seu fin”

prezos do mercado: para adquirir tractores, gasolina, abonos ou fitosanitarios. En cambio, os prezos dos seus produtos caían en picado.

Cando morreu Franco, poucos lembraban o berro de “Arriba o campo!”. A paisaxe rural, os pobos e as súas xentes tiñan xa pouco que ver co pasado. Todo fora relegado ao esquecemento, mentres que a nova propaganda do réxime exaltaba o turismo e a modernidade urbana. En algo si triunfou o franquismo: ninguén pedía xa a repartición de terras como na época republicana, porque ninguén as desexaba; o importante eran agora os prezos dos produtos agrícolas. O mundo cambiara, e España tamén. Os antigos xornaleiros emigraran ás cidades. Con todo, no mundo rural tamén se reconstruíu unha cultura democrática e, desde os últimos días do franquismo ata a Transición, producíronse mobilizacións sociais que esixían máis liberdades, máis dereitos, máis servizos, máis democracia. Atrás quedaban os tempos nos que campesiños con terra se mobilizaban contra a República e a favor de Franco. Tamén nos pobos xurdiu unha corrente de liberdade, alimentada polo descontento coas políticas franquistas e pola convicción de que a democracia era posible.

Hoxe, cincuenta anos despois da morte de Franco, cómpre lembrar a historia do campo español, pois baixo a ditadura este cambiou para sempre. Moitas persoas abandonaron os seus fogares e víronse forzadas a marcharse lonxe, ás cidades, en busca dun futuro mellor. Quen permaneceu cambiou profundamente a súa relación coa terra, a gandaría e a natureza. O mundo que existira transformouse e perdeuse para sempre. No entanto, tamén daqueles pobos e vilas brotaron aspiracións de liberdade e dunha España democrática. Coñecer o pasado e seguir apostando pola democracia pode ser o camiño para afrontalos. /•

Joe Crepúsculo

«Vimos dunha historia onde falar era perigoso, e esquecer iso é unha forma de abrirlle a porta ao retroceso»

Joel Iriarte (Sant Joan Despí, 1981) naceu cando a democracia “acababa de botar raíces”. A aquel neno que, anos máis tarde, se convertería en artista baixo o nome de Joe Crepúsculo, foron seus pais os que lle axudaron a construír o período da Transición á democracia nos seus recordos: “O que conservo daquela época chegoume filtrado por eles: os seus relatos, os seus silencios, as súas miradas cando falaban do que foi. Ás veces creo lembrar algo, coma se estivese alí... pero non”.

Como se viviron na súa familia os cambios que se estaban tendo lugar en España?

Meus pais contáronme como viviron o intento de golpe de Tejero, coa miña nai embarazada de min e o país contendo o alento. Diso non teño memoria, só as palabras de quen me trouxo ao mundo. A miña infancia foi, en realidade, filla do noventa, cando as cousas parecían máis estables, máis asentadas. Cando xa non se falaba tanto de transicións senón de costumes. O que non vivín foime herdado, e cos anos, apreso.

Que lle levou a estudar Filosofía? Como cre que influíu a filosofía na súa traxectoria artística?

A filosofía, aínda que noutro tempo crese o contrario, é esencial na miña música. Non só a envolve de sentido, senón que me deu as ferramentas para construír unha visión, para soste cada canción desde un lugar máis profundo. Son os andamios invisibles que articulan o que soa. A base sobre a que podo dubidar, crear e dicir.

“Saber separar o que parece do que é. Iso é fundamental nunha época onde os sentimentos se confunden con afirmacións e as emocións se venden como verdades”

Vostede afirmou que a filosofía “pode resultar conveniente á hora de reflexionar e entender mellor aquilo que nos rodea”. Cre que pode resultar unha ferramenta útil nun momento de gran polarización como o que estamos vivindo?

Totalmente. Un dos grandes superpoderes que che dá a filosofía é a capacidade de ter unha idea, desenvolvela con claridade e, sobre todo, distinguir conceptos. Saber separar o que parece do que é. Iso é fundamental nunha época na que os sentimentos se confunden con afirmacións e as emocións véndense como verdades. Non hai mellor antídoto contra a estupidez que un bo golpe de razón.

Cre que a mocidade de hoxe en día ten unha maior conciencia política e social que a da súa época?

Non estou seguro. Nunca me gustou esa idea de que a mocidade de antes era mellor que a de agora. Creo que falamos de épocas moi distintas; a dixitalización cambiouno todo ata o punto de que case parece que falamos de especies diferentes. Aínda así, sempre hai unha conciencia, unha pulsión política. A mocidade, en calquera tempo, ten algo polo que loitar. O que cambia é cara a onde se canaliza, e moitas veces é a propia sociedade a que decide ese rumbo a través da cultura.

A quen considera o seu referente vital? Por que?

Gústame a literatura de Benito Pérez Galdós, aínda que non sei se o consideraría un referente vital. Ao final, un debe vivir como crea que o pode facer mellor. Spinoza falaba do *conatus* como ese impulso natural cara á supervivencia. Non creo que todo se reduza a iso, pero si creo que existe un punto intermedio entre simplemente sobrevivir e chegar a ser un mesmo.

Cre que a música e a cultura xogaron un papel importante nos avances sociais e políticos que se produciron nos últimos 50 anos?

Gustárame pensar que si, aínda que cada vez o creo máis cando miro cara atrás que cara ao presente. Talvez sexa cousa da idade, ou talvez non. O que me inquieta é a sensación de que a cultura se está despegando da sociedade, coma se xa non camiñase ao seu lado, nin a empuxase, nin a interpelase. Como se se convertese nunha criatura autónoma, un monstro errante que vai por libre, facendo o que lle dá a gana, sen mirar a ninguén.

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

Diría que o simple feito de poder disentir sen medo. A posibilidade de expresar unha opinión sen que iso che condene ao silencio, ao exilio ou ao castigo. Non é pouca cousa. Vimos dunha historia na que falar era perigoso, e esquecer iso é unha forma de abrírlle a porta ao retroceso. Que os máis novos entendan que a democracia non é só votar cada catro anos, senón poder vivir con dignidade, opinar sen represalias e non ter que esconder o que un pensa. Iso, como mínimo, hai que conservalo. E transmitilo.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

Estou de acordo, aínda que con matices. Que a vontade do pobo sexa a base da autoridade implica unha responsabilidade enorme, tanto por parte de quen goberna como de quen elixe. A democracia non é perfecta, pero segue sendo o sistema que máis se achega á idea de xustiza colectiva. Permite corrírse, adaptarse, cuestionarse. A súa forza non está na pureza do modelo, senón na súa capacidade de escoitar e rectificar. O importante non é só votar, senón que existan ferramentas reais para que a cidadanía poida participar, fiscalizar e construír. Mentres non inventemos algo mellor, segue sendo a opción máis humana que temos. /•

O movemento obreiro postúlase como un axente fundamental
no desenvolvemento da democracia en España.

Ilustración de
Candela Sierra

2017

Crise catalá: referendo do 1-0, represión policial e fractura do marco constitucional.

2018

Disolución de ETA.

2019-2024

Cultura trap e reguetón en español (Rosalía, Bad Gyal, C. Boureo, Kefta Boyz, Kid Keo): estética popular urbana e da rúa, diñeiro, corpo e desexo. No mesmo momento, renovación música folk (Rodrigo Cuevas, Tanxugueiras).

2021-2025

O 8M e o feminismo interseccional como gran motor de mobilización social.

2018

Moción de censura: caída do goberno tras a sentenza por corrupción da trama Gürtel.

2020

Pandemia de COVID-19: redefinición da vida cotiá e do papel do Estado.

2016-2025: Crise de representación, feminismo e resignificación democrática

Nesta última década, a crise xa non é só económica ou institucional, senón existencial. O malestar transfórmase en preguntas abertas: quen representa hoxe? Que significa democracia cando as promesas da Transición parecen diluírse entre algoritmos, desafección e polarización? A fractura territorial tras o referendo catalán de 2017, o declive do bipartidismo, a emerxencia de novas dereitas reaccionarias e o impacto transversal da pandemia da COVID-19 e o incremento da polarización obrigan a reimaxinar as formas do común. A política institucional mostra dificultades á hora de canalizar as demandas sociais, mentres que o feminismo, as loitas LGTBI+ e os movementos pola memoria democrática articulan unha contestación que é ética, emocional e xeneracional.

A Lei de memoria democrática, as exhumacións e a resignificación de Cuelgamuros marcan un novo ciclo na relación co pasado. O 8M consolídase como ritual colectivo e motor de mobilización, mentres que a cultura popular se converte en espazo de disputa simbólica: entre o trap e a estética do barrio, entre TikTok e as pantasma do pasado.

Ao mesmo tempo, a desafección democrática dunha parte importante da mocidade tradúcese na preferencia crecente por discursos populistas, en ocasións vinculados á extrema dereita. A cincuenta anos do inicio da Transición, o ciclo reábrese: o que parecía pechado volve estar en xogo, e a pregunta xa non é como chegamos até aquí, senón que facemos co herdado e como construímos o futuro en común.

2022

Lei de memoria democrática: novos pasos cara á xustiza transicional.

2024

Debate sobre IA e democracia: Quen decide que é o humano?

2024

Aprobación da lei de amnistía para os procesados polo proceso independentista de Cataluña.

2022

Exhumación de Francisco Franco e resignificación de Cuelgamuros: batalla polos símbolos.

2023

Aprobación da Lei Trans: dereitos, debates e visibilidade LGTBI+.

2025

50 anos desde o inicio da Transición: memoria crítica da democracia e balance colectivo do período.

Jorge Javier Vázquez

«Agora máis que nunca temos que estar pendentes de mecanismos que aseguren o libre exercicio da democracia»

Jorge Javier Vázquez (Badalona, 1970) é un dos rostros máis recoñecibles da pequena pantalla, grazas a unha traxectoria de case 30 anos vinculado ao medio televisivo. Sempre reivindicou con orgullo as súas orixes en San Roc, un barrio obreiro onde non se falaba de política, “tíñase a idea de que a política traía problemas”. Aínda así, lembra as súas sensacións o día do golpe de Estado do 23F: “moitísima incerteza e medo polo que puidese pasar”.

Criouse nos anos 70, que percepción tiña dos cambios que se estaban producindo?

Crecín nun ambiente moi pouco politizado, na casa e no barrio. Eu non lembro que ninguén falase de política, nin que mencionasen absolutamente nada respecto do que estaba a suceder no país. O que si lembro é do día no que Tejero entra no Congreso e a preocupación do meu pai que seguiu o golpe de Estado pola radio; pero foise para cama moi tranquilo despois de escoitar o rei.

En moitas familias traballadoras a súa xeración foi a primeira que tivo acceso a estudos universitarios, como se viviu este feito na súa contorna?

Non só fun o primeiro membro da miña familia que foi á universidade, senón que fun o primeiro mozo de todo o barrio de San Roque que foi á universidade. Ese non o primeiro, dos primeiros. Meu pai viviu con moitísima ledicia, pero con algo de decepción porque a el lle gustaría que fixese unha carreira técnica. Estaba empeñado en que eu fose médico ou matemático e acabei facendo Filoloxía Hispánica.

“Non só fun o primeiro membro da miña familia que foi á universidade, senón que fun o primeiro mozo de todo o barrio de San Roque que foi á universidade”

O papel da educación resulta fundamental no fortalecemento da democracia. Cales cre que son os principais avances que se produciron nos últimos 50 anos neste ámbito?

Non podería falar especificamente dun só avance, pero si podo dicir que a xente nova está moitísimo mellor preparada e que teñen acceso a unha serie de coñecementos e a un mundo que antes estaba moi pechado para nós. En liñas xerais, vexo unhas xeracións moi ben preparadas, cunhas visións moito máis abertas e diversas que as que tiña a xente da miña xeración.

Algunha vez afirmou que, durante a súa infancia e adolescencia, “unha parte fundamental da súa personalidade debía ocultarse”. Cre que sería distinto se vostede nacesse en décadas posteriores?

Por suposto que sería distinto. Véxoo agora pola xente nova que fala, polo xeral, da súa orientación sexual cos seus pais. Os pais son máis novos e teñen outra visión da realidade e, por suposto, iso cambiouno todo. Supoño que as miñas visitas ao psicólogo se producirían igual, pero non para solucionar todo aquilo que me provocaba ter unha orientación sexual distinta ao común da xente e que tiña que ocultar. A min encántame ver a xente nova vivir con tranquilidade calquera orientación sexual. Falo en liñas xerais, porque sempre atopas persoas que seguen ocultándoo en casa pero, afortunadamente, poden atopar fóra da casa xente coa que sentirse identificada, acompañada e cómplice. Antes iso tamén o viviamos máis en soidade.

A quen considerou vostede un exemplo a seguir?

Cústame falar de referentes vitais, pero si podo dicir que me influenciaron máis as mulleres porque me criei nunha casa de mulleres, con miña nai e dúas irmás. Creo que a visión feminina en xeral me influíu,

e se tivese que falar de dous referentes que me influíron serían Carmen Rigalt e Carmen Martín Gaité. Unha xornalista e amiga e a outra escritora.

Podería dicirnos algún momento que lle pareceu significativo para a comunidade LGTBI+?

Hai un elemento que hai que defender sen concesións que é a celebración do Día do Orgullo. Paréceme unha gran conquista que poidamos celebrar e reivindicar unha data así. Facelo dunha maneira pública, festiva ás veces e, outras veces, moito máis pensada con encontros, conferencias e reivindicacións. É algo do que facer alarde, seguir celebrando e reivindicando.

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

A conquista das liberdades, que é algo que está permanentemente en perigo; é difícil de conquistar, e é moi fácil que logo cho arrebatan. A verdadeira liberdade molesta moitísimo porque fai o ser humano menos manipulable. Creo que hai que falarlles sempre aos

“A verdadeira liberdade molesta moitísimo porque fai o ser humano menos manipulable. Creo que hai que falarlles sempre aos mozos do que supón vivir en liberdade nunha democracia, paréceme o principal valor”

mozos do que supón vivir en liberdade nunha democracia, paréceme o principal valor. É moi perigoso mitificar réximes anteriores. Primeiro, sen vivilos e, segundo, polo que tiñan de recortes de liberdades e dereitos. Paréceme moi perigoso ese camiño.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

Creo moito na democracia e estou seguro de que é o mellor sistema que reflicte a vontade do pobo. Que loxicamente pode haber melloras? Probablemente a Lei D'Hont podería ser revisada, precisamente co obxectivo de que se vexa aínda mellorado o reflexo da vontade do pobo no resultado das eleccións. E agora máis que nunca temos que estar pendentes de mecanismos que aseguren o libre exercicio da democracia. Con isto refírome a loitar contra a desinformación e loiadadas que están facendo perigar as democracias mundiais. /•

O discurso social como compoñente lexitimador do franquismo?

Dra. Carme Molinero Ruiz,
Catedrática en Historia Contemporánea da
Universitat Autònoma de Barcelona e Presidenta
da Asociación de Historia Contemporánea (AHC).
Membro do Comité Científico Asesor de España
en Liberdade 50 anos

En 1963, ao cumprirse o 20 aniversario da súa creación, o NON-DO, que pretendía “pór o mundo enteiro ao alcance dos españois” cun documental semanal de visión obrigatoria en todos os cines, visitou a Franco e, na reportaxe, recolleu unhas imaxes nas que se lle vía no seu despacho e posteriormente nun salón coa súa esposa e netos. Os anos sesenta foron os de maior esplendor da ditadura. Superado o illamento internacional (resultado da súa convivencia co eixo nazi-fascista) polo clima de guerra fría, o crecemento económico que alentaba o dinamismo económico internacional podía presentarse como consecuencia das políticas do réxime, botando ao esquecemento a política autárquica, que agudizara a miseria durante máis dunha década.

A escena rodada en 1963 servía para recrear unha estampa paternal e protectora, reiterada nos anos sesenta. Naquel escenario, o *Caudillo* quixo centrar a súa mensaxe na súa preocupación social e afirmou que convén “estar en garda contra quen ve sempre a razón económica e non atopan nunca o momento para aplicar as medidas sociais. Así que nin política social sen fundamento económico, nin desenvolvemento económico de costas ás esixencias da xustiza social”, transmitindo unha imaxe de distanciamento respecto das políticas do seu réxime. Aos espectadores non lles sorprendería. O rastrexo nas recompilacións de discursos seleccionados de Franco ao longo de tres décadas mostra que unha parte notable destes estaba dedicada a cuestións sociais. Particularmente, os discursos emitidos en Nadal por TVE revelan a atención que lle outorgaba á política social como instrumento de propaganda. É que a centralidade do discurso social para o franquismo radicaba xustamente aí: na imaxe que quería ofrecer, unha imaxe que, aínda que non coincidía coa

“A centralidade do discurso social para o franquismo radicaba xustamente aí: na imaxe que quería ofrecer, unha imaxe que, aínda que non coincidía coa realidade das políticas desenvolvidas, era esencial”

realidade das políticas desenvolvidas, era esencial. A énfase discursiva na preocupación social do réxime foi evolucionando co paso do tempo. Ao longo da dilatada posguerra marcada pola miseria, que no que afecta as condicións de vida durou case vinte anos, a necesidade do discurso social estivo vinculado aos referentes falanxistas do Novo Estado. En 1940 Ramón Serrano Suñer sintetizou a idea nunha frase: “Só un Estado que poida afirmar que se fixo cargo do problema da pobreza ten lexitimación para reprimir as inquietudes sociais”. Represión e atracción: A coacción foi a medula da ditadura franquista, pero a captación das masas esixía que o discurso político priorizase a preocupación polas necesidades materiais dos que menos tiñan. Iso mesmo sostíña Franco en 1954 cando afirmou “Non se pode desterrar a loita de clases e privar as masas traballadoras dos seus medios de loita se non se contrapesa cun estado eminentemente social”. É indubidable que un dos obxectivos fundamentais do golpe de Estado de 1936 era eliminar as forzas

sociopolíticas diversas que propoñían un modelo social alternativo á sociedade de orde tradicional. Agora ben, a documentación da época mostra que intelectuais e políticos vinculados aos militares sublevados defendían con convicción que, na Orde nova, ese obxectivo aniquilador debía ir acompañado de propostas que asegurasen amplos apoios populares.

Nos sectores de forte tradición obreira ese discurso apenas penetrou. A repetición das proclamas posiblemente non serviu para modificar as actitudes dos traballadores en zonas de forte cultura obreira, pero ese discurso (que se cadra se facía ante os mineiros e quería convencerlos) chegáballe a través dos medios de comunicación ao conxunto da poboación. Con toda probabilidade onde calou foi entre os sectores e nas zonas menos politizadas, que eran moi amplas. Como demostraron algúns estudos sobre a “memoria do franquismo” nalgúñas franxas sociais, o réxime franquista conseguiu difundir un imaxinario populista no que a preocupación social axudou a facelo aceptable ante elas. Doutra banda, desde os anos 60 a ditadura contou co crecemento económico e a mellora das condicións de vida para alcanzar unha lexitimidade de exercicio coa que complementar, que non substituír, a lexitimidade da vitoria que invocou permanentemente entre os seus partidarios.

“A morte de Franco foi un elemento importante para o proceso de Transición da ditadura á democracia, pero non é o factor explicativo fundamental do proceso de cambio político”

En definitiva, aínda que o contido das políticas sociais franquistas foi insignificante comparado co doutros países da contorna, o discurso ao redor da “xustiza social” foi importante na imaxe pública que o réxime quería proxectar de si mesmo, ata o extremo de que o discurso da xustiza social se converteu nun trazo de autoidentificación, un trazo que aparecía na súa tarxeta de presentación, que cumpriu distintas funcións ao longo da traxectoria da ditadura.

A ampliación do consenso cara ao réxime entre unha parte da poboación nos anos sesenta e a lexitimidade de exercicio alcanzada consecuentemente dificultaron a extensión da razón democrática, pero non a puideron impedir debido ao paralelo crecemento da contestación social.

Efectivamente, os cambios socioeconómicos e culturais que se produciron contribuíron á extensión da conflitividade social e iso tivo consecuencias políticas. A conflitividade laboral estendeuse desde metade dos anos 60 e intensificouse

particularmente desde 1973, ata alcanzar unha magnitude practicamente incontrolable para o goberno franquista. A universidade converteuse nun foco de contestación permanente. A conflitividade veciñal creceu sen freo nos anos setenta e a rearticulación da sociedade civil nas súas múltiples manifestacións xerou un círculo vicioso para a ditadura desde o momento no que, a pesar da represión, a contestación ao réxime non retrocedeu: as protestas ían seguidas de represión, co que a deslexitimación era maior e aumentaba a contestación. Ese círculo vicioso influíu decisivamente na crise: a pesar dos continuados esforzos realizados, o franquismo non puido evitar unha crise crecente que, ademais, coincidiu co esgotamento da vida do ditador.

Así, aínda que a razón democrática tivo que superar inmensas dificultades para expresarse e para estenderse, desde metade dos anos sesenta fíxoo en forma de mancha de aceite, provocando a crise da ditadura na década do setenta. Cando o 1 de outubro de 1975, Franco pronunciou o que sería o seu último discurso, o franquismo estaba tan debilitado coma el.

A morte de Franco foi un elemento importante para o proceso de Transición da ditadura á democracia, pero non é o factor explicativo fundamental do proceso de cambio político. A instauración da democracia foi posible porque as reivindicacións democráticas se estenderon entre sectores moi significativos da sociedade e, iso mesmo, xerou tensións e división entre a clase política franquista, en crise desde o ano 1970. Morto Franco, no ámbito gobernamental tentouse facer reformas no marco do réxime, pero ese proxecto fracasou como consecuencia do rexeitamento social e político. Nese escenario, para o novo xefe de Estado resultou urxente lexitimar a monarquía, dado que en 1976 a lexitimidade de Juan Carlos de Borbón derivaba de ser nomeado por Franco. Dada a crise da ditadura, a única opción plausible era abrir paso a un cambio de réxime, a democracia, conquistada pola sociedade e o antifranquismo nun longo e difícil proceso. /•

O ecoloxismo impulsa unha transformación social
e cultural, promovendo un futuro máis sostible.

*Ilustración de
Marta Pina*

Para comprender un réxime. Nacionalismo reaccionario e fascismo na ditadura franquista

Dr. Ismael Saz,
Catedrático de Historia Contemporánea,
Universitat de València. Membro do Comité
Científico Asesor de España en Liberdade 50 anos

Lonxe das vellas visións reduccionistas ou dicotómicas do franquismo, téndese a subliñar actualmente a complexidade das bases culturais, sociais e políticas dunha ditadura que, por outra banda, podemos considerar paradigmática. Isto é especialmente relevante no que incumbe ás culturas políticas dominantes no réxime, por unha banda; e, por outra, á natureza dun réxime dificilmente reconducible á dicotomía moitas veces esencialista de fascismo vs. autoritarismo.

Neste momento, hai poucas dúbidas de que os dous elementos fundamentais presentes no franquismo son o nacionalismo reaccionario español e o fascismo. Trátase de dúas culturas políticas que en última instancia foron, unha máis que outra, hexemónicas no franquismo.

No que se refire ao nacionalismo, non nos referimos a “todo” o nacionalismo español, non desde logo ao nacionalismo democrático (esmagado, por certo, pola ditadura) ou a outras manifestacións máis ou menos conservadoras del. Referímonos ao nacionalismo reaccionario, entendido como unha cultura política transnacional cuxo principal referente sería a Acción Francesa de Charles Maurras e, xunto a ela, a Asociación Nacionalista Italiana, o Integralismo

“Referímonos ao nacionalismo reaccionario, entendido como unha cultura política transnacional”

Lusitano..., ademais, por suposto, de Acción Española, co seu principal referente Ramiro de Maeztu. Trátase dunha cultura política nacionalista, antiliberal, antidemocrática, antisocialista, anticomunista e inimiga, en fin, de todo o que emanase da Ilustración e, polo tanto, de toda forma de progresismo, laicismo ou cosmopolitismo. Non en balde, os seus grandes inimigos foron a masonería e, en España, a Institución Libre de Enseñanza. Pero o seu nacionalismo, aberta e explicitamente reaccionario e contrarrevolucionario, recoñecía certos límites, en particular os que puidesen afectar á Monarquía, á Igrexa, ao poder militar ou aos poderes económicos. Máis elitista que populista, apelaba a esas elites. O nacionalcatolicismo era o seu santo e seña, pero non era

“Tratábase dunha cultura política nacionalista, antiliberal, antidemocrática, antisocialista, anticomunista e inimiga, en fin, de todo o que emanase da Ilustración e, polo tanto, de toda forma de progresismo, laicismo ou cosmopolitismo”

o único: a aposta pola Monarquía era tan central que ben valía fomentar conspiracións e provocar unha guerra civil.

Alternativamente, o fascismo, non menos transnacional, compartía os mesmos inimigos, era ultranacionalista, dun nacionalismo sen límites que antepoñía, tendencialmente polo menos, os da Monarquía, a Igrexa, os militares ou os poderes económicos. Era consecuentemente populista, facendo dun “pobo” que pretendía encadrar, manipular e dirixir o seu gran referente lexitimador. Como o era a súa pretendida vocación revolucionaria e a exaltación palinxenésica (rexeneracionista ata o fin) da nación. Aspirando ao control total dos individuos e da sociedade, o partido fascista, totalitario por definición,

“As distintas culturas políticas non son compartimentos estancos. Hai interaccións, transversalidades e influencias recíprocas”

facía, entre outras cousas, da violencia e a guerra dous compoñentes esenciais da súa ideoloxía.

Con todo, as distintas culturas políticas non son compartimentos estancos. Hai interaccións, transversalidades e influencias recíprocas. A máis importante delas é a que coñecemos como fascistización das dereitas en España e fóra dela. O fascismo foi, en efecto, o gran protagonista do período de entreguerras, ata o punto de condicionar a política e retórica dos outros actores. En particular, gozaba do inmenso prestixio de destruír eficazmente os inimigos comúns: o liberalismo, o parlamentarismo e o marxismo. A costra de modernidade e revitalización xeracional, podía espertar a admiración tamén de sectores non tan modernos nin xuvenís.

No caso de España, a fascistización, xeneralizada entre os tradicionalistas ou os católicos de CEDA, alcanzou o seu punto culminante, precisamente, con Acción Española. Non precisamente porque se “convertese” en fascista, senón porque tentou apropiarse, distorsionándoo, do fascismo. Así, chegou a defender un “fascismo español” que se anticipou en catro séculos ao de alemáns e italianos e que, por católico e monárquico, sería superior ao destes últimos. O fascismo quedaba reducido así a unha mera “técnica”, iso si, ao servizo da tradición.

Boa parte do que foi o franquismo compréndese a través das culturas políticas mencionadas nas súas disputas e interaccións, precisamente a de Acción Española e os seus epígonos (grupo Arbor, tecnócratas do Opus Dei...) e a fascista de Falange. Non é que non houbese outras culturas políticas, como as do catolicismo “oficial” ou a tradicionalista, pero aquelas foron fundamentais á hora, tamén, de explicar a evolución mesma da ditadura.

Neste sentido, hai que subliñar o que 1939 ten de “ano cero”, coa vitoria total, absoluta do bando sublevado, dos xa franquistas. Para uns, os nacionalistas reaccionarios, isto supoñía que xa estaba todo feito, ou case todo: Destruído o inimigo liberal e todos os seus fillos ou fillastros, só quedaba un obxectivo pendente: a restauración da Monarquía. En cambio, para os fascistas de Falange, a destrución do inimigo era só o requisito, o punto de partida para iniciar o seu pretendido proceso “revolucionario”, feito de retóricas sociais, aspiracións imperiais e control totalitario da sociedade.

Destes dous proxectos e dos máis amplos sectores que, dun modo ou outro, estaban próximos a eles xurdiron sucesivas crises políticas nas que o “derrotado” foi sempre o sector fascista. O foi en 1937 co decreto de unificación que significou a conquista do partido por parte do xefe do exército, Franco, e a configuración dun “Movemento” no que se podían integrar

todos. O foi en 1941, cando en pleno dominio das forzas do Eixo na Segunda Guerra Mundial, a ofensiva dos falanxistas revolucionarios en favor de deter máis poder veu estrearse coa vontade de Franco e derivou nunha primeira “desfascistización” da propia Falange. O foi na “batalla cultural” dos primeiros anos cincuenta na que os perfís máis integristas e reaccionarios se impuxeron ás retóricas pretendidamente aperturistas dos falanxistas. O foi en 1957, coa chegada ao goberno dos tecnócratas para impor unha política económica de perfís que hoxe chamaríamos “neoliberais”. E o foi, en fin, en 1969, cando se “coroou” o vello proxecto de Acción Española coa designación de Juan Carlos I como “sucesor de Franco a título de rei”.

Pero no franquismo nunca houbo “vitorias” absolutas duns, nin “derrotas” absolutas dos outros. Entre outras cousas, porque o “grande árbitro” os necesitaba a todos como base para cimentar o seu propio poder: unha vitoria total falanxista nalgún momento podía requirir un líder verdadeiramente fascista, o que Franco non era; unha vitoria plena dos monárquicos podería requirir a inmediata proclamación dunha Monarquía xa sen “caudillo”.

É por este lado, nesa complexidade, que atopamos a auténtica excepcionalidade española. Porque foi en España, e só en España, onde se culminou o vello soño e razón de ser daquela cultura política transnacional, a do nacionalismo reaccionario, da que falabamos máis arriba. Pero tamén foi en España onde o partido de orixe fascista se mantivo en posicións de poder máis que en ningún outro sitio. É verdade que nunca foi hexemónico, que nunca foi determinante, que nunca marcou a evolución do réxime, pero tamén é verdade que estivo sempre presente, que condicionou políticas, que a súa presenza non foi nunca irrelevante, que sen el tampouco se entende a ditadura.

Por todo iso falamos de ditadura fascistizada. Porque o réxime foi no fundamental unha ditadura nacionalista reaccionaria, pero con fortes compoñentes (“partido” único, organizacións para controlar os traballadores, as mulleres ou a mocidade...) e referentes fascistas (apelacións ao social, naturalización do nacionalismo españolista...).

Hai en todo isto unha parábola da fascistización: desde a alta fascistización dos inicios que non converteu o réxime en fascista, ata a progresivamente máis baixa fascistización que, con todo, nunca desapareceu absolutamente. Nin sequera nos momentos finais da ditadura.

A irrupción dunha sociedade cada vez máis mobilizada e politizada xa nos anos 70 puido dar ao traste coa ditadura propiciando a reconquista da democracia. Iso celebramos hoxe. Pero non hai que esquecer, en tempos de auge da extrema dereita, que esta estivo no poder en España máis que en ningún outro sitio. E que, por iso mesmo, non podemos obviar as conexións da actual extrema dereita, a de VOX, coas culturas políticas do franquismo, en particular, aínda que non unicamente, coa do nacionalismo reaccionario. /•

“Non hai que esquecer, en tempos de auge da extrema dereita, que esta estivo no poder en España máis que en ningún outro sitio”

Samantha Hudson

«Debemos ser capaces de preservar o espírito crítico e seguir construíndo unha sociedade máis xusta para todas as persoas»

A cantante Samantha Hudson (León, 1999) leva percorrendo coa súa música escenarios de todo o país desde 2021 e foi galardoada, entre outros, co premio MTV EMA a mellor artista española. Desenvolveu unha carreira multifacética que inclúe a escritura, a interpretación e o traballo como presentadora e guionista. O seu estilo irreverente converteuna nunha das voces máis singulares do panorama cultural. Debido á súa xuventude, non viviu o período da Transición española “un tema que xamais abordei no ámbito familiar”.

Que coñecementos tiña dese período na súa infancia e adolescencia?

Polo que respecta á escola e ao instituto, lembro estudalo como parte do temario pero dunha maneira moi morna, acelerada e rozando o final do ano escolar. Todo o que sei acerca da Transición o aprendín polos meus propios métodos e grazas á divulgación online ou a espazos de militancia para xente nova.

Cre que a música e a cultura xogaron un papel importante nos avances sociais e políticos que se produciron nos últimos 50 anos?

Desde logo. Poida que os sectores máis reaccionarios tamén configuren o seu propio armazón cultural e gocen de artistas afíns aos seus ideais, con todo, a arte foi sempre un espazo de reflexión e comunidade para as distintas disidencias. Por iso é indispensable recuperar a politización nos ecosistemas musicais e a escena cultural. É fundamental defender o posicionamento político dentro da arte porque este é unha ferramenta extremadamente valiosa para fomentar o espírito crítico e a loita polos dereitos humanos.

A Transición foi unha etapa caracterizada polo diálogo e o entendemento institucional, que ensinós se poderían extraer ante a polarización que estamos vivindo?

Non sei moi ben que dicir acerca desta afirmación. Non esquezamos que a nosa democracia se construíu sobre unha grande amnistía a todos os poderes do fascismo. Quizais tender pontes sexa a solución, talvez votar a opción “menos mala” sexa un bo mecanismo de defensa fronte a esta onda reaccionaria que azouta o mundo, pero desde logo que non culpo a xente por desconfiar das institucións e sentir unha profunda decepción coas estratexias políticas que se ofrecen desde os distintos partidos. Pola miña banda, sempre vou defender a colectivización da clase obreira e, para min, non hai nada máis valioso que a militancia á marxe do Estado e a organización das veciñas e a loita da clase traballadora nos barrios e veciñanzas.

Cales cre que son os principais desafíos aos que se enfrontan as persoas da súa xeración?

A precariedade laboral, a especulación inmobiliaria e a consecuente inaccesibilidade a unha vivenda digna, a erotización das políticas neoliberais, o auxe da extrema dereita, os discursos de odio que agora son lexitimados a través das institucións, a crise medioambiental e a mutilación da sanidade e a educación públicas poderían ser algúns exemplos.

“As xeracións anteriores deron a súa vida por conseguir un Estado democrático e loitaron incansablemente por asegurar os dereitos das que chegamos despois. Por iso, creo que é o noso deber blindar eses dereitos e seguir ampliando a nosa perspectiva para continuar atallando todas as problemáticas ás que se enfronta a poboación actual”

Nos últimos 50 anos, podería dicirnos algún momento que lle pareceu significativo para a comunidade LGTBI+?

Creo que houbo moito pero seguramente, para min, a irrupción do trans no imaxinario popular e o auxe da teoría queer nos últimos anos foi unha das cousas máis frutíferas e emocionantes que puideron testemuñar. Por exemplo, creo que o feito de que o “non binarismo” se convertese nunha cuestión tan masiva supuxo un antes e un despois á hora de entender as estruturas sociais, políticas, económicas e culturais.

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

Posiblemente a liberdade de expresión, a sanidade universal, a educación pública e o dereito de asociación e manifestación.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

As xeracións anteriores deron a súa vida por conseguir un Estado democrático e loitaron incansablemente por asegurar os dereitos das que chegamos despois. Por iso, creo que é o noso deber blindar eses dereitos e seguir ampliando a nosa perspectiva para continuar atallando todas as problemáticas ás que se enfronta a poboación actual. Non podemos permitirnos retroceder nin un só paso. De igual maneira, estou convencida de que poderían facerse algunhas críticas á nosa democracia actual xa que, a pesar de vivir nun estado de benestar, existen diversos aspectos que precisan dunha revisión contundente. Por exemplo, baixo o meu punto de vista, unha sociedade democrática saudable xamais debería permitir que a vivenda se convertese nun ben mercantil co que poder acumular capital ata o infinito. Tampouco sinto que lexitimar a través das institucións a partidos ultradereitistas e con evidentes estratexias fascistas sexa algo admisible nun sistema que debería defender e avogar polos dereitos humanos. Tamén a deshumanización das comunidades migrantes que morren continuamente tentando cruzar as fronteiras me parece algo inadmisibile. Debemos ser capaces de preservar o espírito crítico e seguir construíndo unha sociedade máis xusta para todas as persoas. / •

SEGUNDAS COPIAS

ESPAÑA

PASAPORTE

PASAPORTE

REINO DE ESPAÑA

Tipo / Type / Type

P

Código / Code / Code

ESP

(1) Apellidos / Surnames / Nom

DEL VALLE-INCLÁN
Y DE LA PEÑA

(2) Nombre / Given Names / Prénoms

RAMÓN MARÍA

(3) Nacionalidad / Nationality / Nationalité

ESPAÑOLA

(5) Sexo / Sex / Sexe

M

(6) Lugar de nacimiento / Place of birth / Lieu de naissance

VILLANUEVA DE AROSA (GA

(7) Fecha de expedición / Date of issue / Date de délivrance (8) Fec

15 06 1986

VAL

(10) Firma del titular / Holder's signature / Signature du titulaire

Valle-Inclán

P<ESPDELVALLE-INCLÁN<YDELAPEÑA<<

PAC2504381ESP6408181M2604066A350

O 26 de xullo de 1977, España solicita o seu ingreso na Unión Europea. O 1 de xaneiro de 1986 convértese en membro pleno.

*Ilustración de
Jaime Serra*

PAC
PASSPORT
Nº/PASSPORT No/PASSEPORT N°
PAC250438

Fecha de nacimiento/Date of birth/Date de naissance

28 10 1866

(11)-Id. No.

A3507027200

ALICIA)

Fecha de caducidad/Date of expiry/Date d'expiration

IDEZ INDEFINIDA

(9) Autoridad /Authority/Autorité

DGP-08055M6P1

842624

RAMÓN < MARÍA < <

07027200 < < < 20

EUROPEAN DOCUMENTATION CENTER - BRUSSELS

Document ID: EU1986-4577

Document Title: EU Passport issued to Ramón María del Valle-Inclán

Holder Name: Ramon María del Valle-Inclán

Birthdate: 1866-10-28

Place of Birth: Vilanova de Arousa, Galicia, Spain

Nationality: Spanish

Profession: Writer / Playwright

Document Type: Passport

Issue Date: 1986-01-01

Expiration Date: Indefinite

Language: Spanish

Archive Location: Brussels Archives - EU Accession Files / Spain / A4

Remarks: Issued symbolically to commemorate Spain's entry into the European Communities: document not legally valid: Contains fictional EU identity for historical figure: Beard does not meet biometric passport codes

“50 Anos en Liberdade”: un enfoque crítico desde a Historia Económica

Dra. Margarita Vilar Rodríguez,
Profesora titular en Historia e Institucións
Económicas, Departamento de Economía,
Universidade da Coruña. Membro do Comité
Científico Asesor de España en Liberdade 50 anos

A historia económica ofrece dúas grandes vantaxes na análise fronte a outras áreas da economía: o estudo enriquecido pola perspectiva do tempo e a secuencia completa das medidas adoptadas (desde o seu debate, ata a súa aplicación e consecuencias). Isto convértea nunha especie de laboratorio para aprender dos éxitos e dos fracasos das decisións tomadas neste ámbito e nunha atalaia privilexiada para entender como chegamos ao noso modelo económico actual.

Pasaron case noventa anos desde aquel golpe de Estado que, en 1936, conduciu a unha ditadura que gobernou España durante case catro décadas. Supón isto un longo período de tempo no que o mundo se transformou de maneira moi profunda. E isto é necesario telo en mente. O desenlace final da guerra civil supuxo para a economía española unha redistribución do poder (económico) dentro dun réxime personalista inserido nun marco de organizacións e ideoloxías antidemocráticas. A ditadura de Franco coexiste no tempo coa división en dous bloques (comunista e capitalista), cuxas economías se recuperan da Segunda Guerra Mundial e se congratulan da derrota das ideoloxías de corte fascista. España quedou á marxe de todo este proceso baixo un réxime afín ás potencias derrotadas. Así que, a diferenza do ocorrido en Europa occidental, na posguerra civil española non houbo Plan Marshall, nin pacto social, nin bases para construír un estado de benestar.

Dentro dun marco intervencionista e autárquico, a estrutura social e económica de España na posguerra civil virou de forma moi violenta cara ao predominio dos negocios clientelares. A propaganda e a represión contribuíron ao funcionamento dun sistema estruturado de poder económico sustentado

“A diferenza do ocorrido en Europa occidental, na posguerra española non houbo Plan Marshall, nin pacto social, nin bases para construír un estado de benestar”

nos “contactos”, o “intercambio de favores” e os intereses de clase identificados cos obxectivos da ditadura personalista. Estas persoas afíns sosteñen unha economía onde se compite “polos” mercados en lugar de “nos” mercados e onde non se deixou espazo algún para a discrepancia. Calquera indicio de protesta identifícase como “ideoloxía comunista” e como tal debe ser purgada. Aquí, a outrora ditadura afín ás potencias do Eixo mantén un fío en común co bloque capitalista occidental en plena guerra fría. Quizais por isto e pola situación xeopolítica de España, deste bloque chegaron as axudas financeiras a unha economía española sumida na escaseza, o racionamento e a falta de divisas a principios da década de 1950.

A finais desta década, o afogamento financeiro da ditadura e os intereses económicos de organismos vinculados ao bloque capitalista occidental liderado por Estados Unidos impulsaron unha nova estratexia económica. Derrotado o fascismo, estabilizado o escenario europeo e con Estados Unidos loitando contra o comunismo en todo o mundo (do mesmo xeito que ocorría en España con todo o que soaba a “vermeillo”), abríronse novas posibles fórmulas de financiamento desde o eixo capitalista. Dentro deste escenario, e ante a necesidade inxente de recursos, xurdiu

a proposición por parte de Estados Unidos de levar a cabo un plan de estabilización e liberalización da economía española a través do Fondo Monetario Internacional. Este plan veu financiado e deseñado desde fóra; o afogamento financeiro da ditadura permitiulle escasa marxe de manobra. Os seus resultados foron manipulados, máis favorables para os intereses das incipientes multinacionais estadounidenses e dalgúns sectores económicos do país que para a maioría da poboación. Así, durante estes anos, os avances da economía española foron innegables; había moito marxe de mellora tras o desastre económico da posguerra civil e os grandes indicadores básicos creceron, beneficiados polo tirón favorable da coñecida como idade dourada do capitalismo. Pero houbo aspectos craves para o benestar da poboación que non se modificaron durante toda a ditadura. O primeiro, e máis evidente, é que a ditadura permaneceu. Desde fóra non se impulsou unha democratización do país, nin sequera se forzou a aprobación de dereitos básicos mínimos nin se camiñou cara a un pacto social. Non estaba na folla de ruta do Plan de Estabilización. Isto non sorprende se temos en conta que durante estes anos Estados Unidos mesmo promoveu golpes militares nalgúns países que tomaban

“A aprobación de dereitos e liberdades no mercado de traballo veu acompañada de precariedade e salarios contidos (...) que mantiveron unha economía cunha demanda interna débil e un consumo familiar moi dependente do acceso ao crédito”

decisións contrarias aos seus intereses económicos (p.e. Brasil en 1964 ou Chile en 1973). En España contaba cun réxime afín e dependente desde o punto de vista financeiro, así que non se forzou ningún cambio máis alá dunha renovación de gabinete. Dentro deste escenario, houbo dous ámbitos económicos que apenas se modificaron tras a intervención de 1959: a Facenda e o mercado de traballo. E isto tivo consecuencias nefastas para a maioría da poboación. A ausencia dunha reforma fiscal baixo a ditadura significou o mantemento dunha Facenda propia do século XIX, baseada en impostos indirectos e unha distribución inxusta da carga fiscal, marcada pola ocultación e a fraude, na que “quen pode non tributa”. Esta situación xerou unha escasa recadación, un factor que foi utilizado para explicar e xustificar o baixo gasto social. Con todo, os baixos recursos fiscais da Facenda franquista non impediron financiar o investimento en sectores industriais considerados estratéxicos ou en grandes obras públicas, por exemplo, a través da emisión de débeda pública. Como resultado de todo isto, a Facenda non propiciou unha redistribución progresiva da renda, máis ben o contrario, porque esta e non outra era a intención de todos os gobernos da ditadura.

*“Sen deixar de
pór en valor
estes case
‘50 Anos en
Liberdade’, non
debemos perder
de vista o
enfoque crítico
para avanzar”*

Mentres tanto, a falta de dereitos laborais básicos no mercado de traballo e dun marco de negociación colectiva con ferramentas legais de presión permitiron un moi parcial poder patronal tanto na empresa como no mercado, situación desigual que xerou inxentes oportunidades de negocio. Sobre todo, se temos en conta que durante estes anos se mantiveron restricións á competencia exterior (aranceis) e interior con monopolios e oligopolios en sectores básicos baixo un clima permanente de relacións clientelares. Esta forma de facer negocios primou os contactos persoais e a colaboración pública e privada a través de contratacións de obras, concesións de servizos ou participación de capital público na empresa. A novidade neste escenario respecto da inmediata posguerra descansou na presenza de intereses estranxeiros, sobre todo estadounidenses. En paralelo, as políticas económicas de garantías de prezos e contención de salarios aseguraron unha dispar repartición dos beneficios do “desenvolvemento económico”, a favor do capital. De feito, aínda que os salarios melloraron na década de 1960, permaneceron baixos e moi afastados dos vixentes noutros países de Europa occidental, o que explica en gran medida a onda migratoria española cara a estes destinos.

Á vista do exposto, o final da ditadura esixía non só grandes cambios lexislativos senón tamén no modus operandi. Vexamos que ocorreu nos aspectos aquí tratados. En 1977 aprobouse unha profunda reforma da Facenda, que introduciu o concepto de progresividade sobre todo mediante a creación do IRPF (coas súas limitacións e excepcións). A día de hoxe aínda falta moita pedagogía neste apartado para facer entender que “Facenda somos todos (e todas)”. Máis tarde, e con moito atraso, púxose en marcha un Estado do benestar, pero cualificado como “mediterráneo,

*“A falta de
dereitos laborais
básicos no
mercado de
traballo e
dun marco de
negociación
colectiva con
ferramentas
legais de presión
permitiron un
moi deformado
poder patronal
tanto na empresa
como no mercado,
situación
desigual que
xerou inxentes
oportunidades
de negocio”*

familista” ou, en esencia, pobre, pola súa baixa capacidade de gasto e cobertura. Doutra banda, a aprobación de dereitos e liberdades no mercado de traballo veu acompañada de precariedade e salarios contidos (xa desde os Pactos da Moncloa) que mantiveron unha economía cunha demanda interna débil e un consumo familiar moi dependente do acceso ao crédito. Non ocorreu o mesmo cos prezos, o que supón unha clara redistribución de renda a favor do capital nunha economía menos industrial e máis enfocada aos servizos, onde o factor traballo (relativamente barato) se mantén como un input estratéxico. E que dicir da indefensión do consumidor fronte aos abusos do poder de mercado da oferta. En consecuencia, debemos reconecer que a ditadura deixou impreso o seu selo nalgúns aspectos, tamén no ámbito económico, que nos afastan doutros países de Europa occidental. A súa sombra é alongada, como puidemos constatar, aínda que a economía española cambiou moito neste case medio século, e o mundo tamén.

Sen deixar de pór en valor estes case “50 Anos en Liberdade”, non debemos perder de vista o enfoque crítico para avanzar. De feito, un dos principais éxitos da ditadura foi precisamente acabar con este enfoque crítico, baixo o argumento de que as clases poderosas atesouran o bo criterio (tamén en política económica) nun manifesto exercicio de paternalismo, mentres os dereitos civís, sociais e económicos son reiteradamente ignorados. Pero as decisións tomadas no ámbito económico afectan á sociedade como colectivo e á vida das persoas no seu día a día. A desigualdade, a pobreza, a desafección e a falta de confianza no sistema pódennos conducir a escenarios non desexables para (case) o conxunto da sociedade. A historia económica achéganos unhas cantas leccións respecto diso, cómpre ser conscientes disto, aínda que doia. /•

— DERECHOS
ES
+ VIOLENCIA

Manifestación con motivo do Día
Internacional para a Eliminación da
Violencia contra a Muller.

Deborah García

«Coñecer ben o pasado é a mellor forma de construír con responsabilidade o futuro»

Deborah García (A Coruña, 1984) é divulgadora científica, unha vocación cultivada para “mostrar a ciencia como sempre crin que había que facelo, exhibindo a súa beleza e o seu sentido”. É tamén doutora en Química, escritora e investigadora, e reivindica a educación científica como unha ferramenta esencial na formación da mocidade: “A ciencia non ofrece verdades absolutas, pero si un método nobre e esixente para achegarse a elas. E iso, nunha sociedade que a miúdo confunde opinión con coñecemento, é unha aprendizaxe de primeira orde”.

Vostede naceu en 1984, que coñecementos tiña da Transición na súa infancia e adolescencia?

En casa había moitos libros sobre a Transición, que o meu avó foi reunindo ao longo dos anos, con títulos de distintas editoriais e sensibilidades políticas. Grazas a iso, e ás conversas en familia, puiden formarme unha opinión bastante obxectiva, consciente de que nin todo foi branco nin todo negro. Contaba cos relatos directos dos meus avós e dos meus pais, que viviron aqueles anos en momentos moi distintos das súas vidas. Creo que, grazas a todo iso, crecín cunha conciencia histórica serena, agradecida cos logros da democracia, pero tamén consciente dos seus desafíos e contradicións. Aprendín que coñecer ben o pasado é a mellor forma de construír con responsabilidade o futuro.

“A democracia é o mellor sistema que coñecemos, pero só cando se apoia na verdade e na ética, nun sentido do ben e do mal que non dependa de modas nin de intereses”

Vostede é investigadora. Cre que as científicas se enfrontan, hoxe en día, a máis obstáculos que o seu colegas masculinos?

Si, pero iso non é algo exclusivo da ciencia, senón de practicamente calquera profesión. En xeral, as mulleres desempeñamos o rol do coidado na nosa contorna familiar, dedicamos máis tempo ao coidado dos nosos pais e dos nosos fillos, o que ocupa un tempo e un espazo mental que lle roubamos ao traballo. O que gañamos por unha banda atendendo os vínculos (que é o máis valioso da vida), perdémolo por outro a costa do traballo.

Que a motivou a dedicarse á divulgación?

Durante os meus anos como profesora de secundaria creei un blogue como soporte para unha das

“Nunha sociedade saturada de datos, o difícil non é informar, senón formar: axudar a pensar, a discernir, a facer silencio fronte ao ruído”

materias que impartía. Ademais de publicar aí os traballos dos meus alumnos, empecei a escribir artigos de divulgación sobre os temas que investigaba no meu tempo libre. En pouco tempo o meu blogue se converteu nun referente. Aos poucos fun gañando prestixio, ata que chegou un punto no que tiven que elixir se continuar como profesora ou dedicarme á divulgación. Ningunha das dúas opcións era fácil, nin me ofrecía estabilidade, así que elixín o camiño menos convencional e máis retador, coa convicción de que era unha oportunidade para facerlle chegar a ciencia a un maior número de persoas, e de que tamén podería contribuír a profesionalizar o labor do divulgador.

Nunha era marcada pola desinformación, cal cre que é o maior desafío para a divulgación?

O gran desafío non é só combater a mentira, senón restituír o valor da verdade. Nunha sociedade saturada de datos, o difícil non é informar, senón formar: axudar a pensar, a discernir, a facer silencio fronte ao ruído. Por iso é máis importante entender como funciona a ciencia que entender os conceptos científicos en si. Coñecer as dimensións epistémicas (os métodos polos que a ciencia se aproxima á verdade), éticas e estéticas da ciencia, é unha garantía de liberdade. Sen este coñecemento científico, a liberdade é só un espellismo e a sociedade vólvese dócil. A preocupante proliferación do relativismo é mostra diso.

Na súa opinión, nos 50 anos da nosa democracia, cal considera que é a reforma máis significativa das que levaron a cabo?

Quizais a reforma máis significativa foi, paradoxalmente, a máis silenciosa: o proceso de reconciliación nacional que permitiu a Transición. Máis alá dos fitos xurídicos, o esencial foi a vontade moral, profundamente xenerosa, dunha xeración que elixiu o perdón sobre o rancor, o futuro sobre o axuste de contas. Aquela reforma foi un acto de madurez moral e política. Persoas de ideoloxías opostas souberon renunciar

“Estou de acordo en que a vontade do pobo é un alicerce esencial da democracia, pero non pode ser o seu único fundamento. Unha sociedade non se mantén unida só pola suma de opinións, senón pola existencia de principios que están por encima das maiorías: a dignidade humana, a vida, a familia, o ben común e a verdade”

ao desquite e construír unha convivencia baseada no respecto e a común pertenza a un mesmo solo e unha mesma historia.

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

Que a liberdade esixe responsabilidade, e que a democracia non pode sobrevivir sen un sentido da pertenza e unha ética común.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

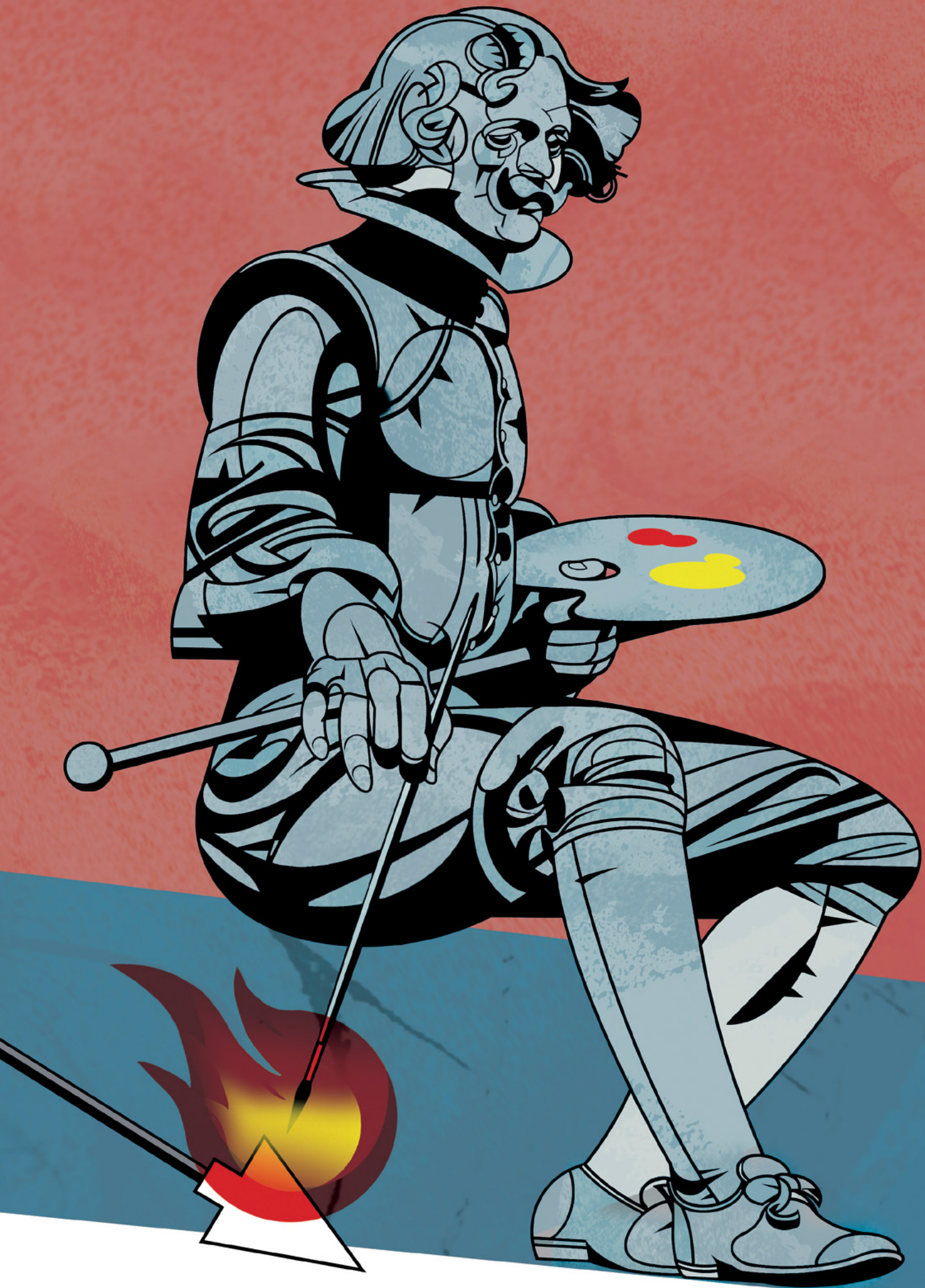
Estou de acordo en que a vontade do pobo é un alicerce esencial da democracia, pero non pode ser o seu único fundamento. Unha sociedade non se mantén unida só pola suma de opinións, senón pola existencia de principios que están por encima das maiorías: a dignidade humana, a vida, a familia, o ben común e a verdade.

A democracia, como sistema, é valiosa na medida en que permite que florezca unha vida verdadeiramente humana, que non impón o poder pola forza e que dá espazo á liberdade. Pero a vontade popular, cando se separa da verdade, pode volverse tiránica. A historia demostrouno. Por iso é fundamental que a democracia non se limite a contar votos, senón que manteña un pacto sen fisuras coa verdade, que sirva para elevar o debate e non se renda ante o relativismo moral. En definitiva, si, a democracia é o mellor sistema que coñecemos, pero só cando se apoia na verdade e na ética, nun sentido do ben e do mal que non dependa de modas nin de intereses. Se non, corre o risco de baleirarse de contido e converterse en puro procedemento. /•

Olimpíadas en Barcelona, Exposición Universal
en Sevilla, Madrid Capital Europea da Cultura. O
mundo enteiro mira cara a España en 1992.

*Ilustración de
Raúl*

Belén Esteban

«Podémonos sentir privilexiados de sermos un país que permite o dereito a amar libremente, a sentirse e identificarse como un considere»

Belén Esteban (Madrid, 1973) é, desde hai máis de dúas décadas, unha das figuras máis recoñecibles da televisión en España. Nada no madrileño barrio de San Blas, sempre se sentiu orgullosa das súas orixes: “Síntome afortunada por ter unha infancia feliz, unha familia humilde, unida, que as leva ben e con fortes valores”. A súa traxectoria profesional caracterizouse pola autenticidade, a proximidade coa audiencia e a súa capacidade para reinventarse.

Que recordos garda dos seus primeiros anos de vida?

Os meus pais traballaron moito para que non nos faltase de nada a min e aos meus irmáns, non só no económico senón tamén no emocional. A pesar das súas xornadas de traballo, procuraron sempre pasar con noso o maior tempo posible.

Para moitas familias traballadoras o acceso á educación da súa xeración supuxo un grande avance. Foi así no seu caso e o dos seus irmáns? Que aspectos da súa educación cre que influíron máis na persoa que é hoxe?

Os meus irmáns e eu, a pesar de non chegar á universidade, evidentemente tivemos máis acceso á educación que os nosos pais. E eu puxen todo o meu empeño e recursos en ofrecerlle á miña filla a mellor educación que me foi posible darlle. Ela sóuboo aproveitar da mellor maneira, ten a súa carreira, os seus másteres e a min iso non me pode facer sentir máis orgullosa.

“Unha cre que ten unha filla para ensinalle a aprender como vivir, pero logo comprendes que un fillo vén ensinarche a aprender a ti o que realmente significa a vida.”

O papel da educación resulta fundamental no fortalecemento da democracia. Cales cre que son os principais avances que se produciron nos últimos 50 anos neste ámbito?

Agora que vou ser unha das pregoeiras do Orgullo de Sevilla, teño moi presente os avances que se produciron na educación ao redor da comunidade LGTBI+. A pesar de que queda moito camiño por percorrer, en España podémonos sentir privilexiados de ser un país que permite o dereito a amar libremente, a sentirse e identificarse como cada un considere. E isto é grazas tamén aos cambios na educación, tanto no colexio como en casa.

Do mesmo xeito que se eliminaron materias que hai 50 anos ían enfocadas só a nenas e outras só a nenos. O machismo tamén é algo que se combate desde a educación e, por suposto, a pesar de que tamén quede moito por facer, creo que é unha das grandes transformacións que produciu a democracia.

A quen considera o seu referente vital?

Os meus pais e a miña filla, sen ningunha dúbida. Unha cre que ten unha filla para ensinarlle a aprender como vivir, pero logo comprendes que un fillo vén ensinarche a aprender a ti o que realmente significa a vida, a vivir, a dar importancia ás cousas que realmente a teñen... As mellores leccións, deumas ela.

Como nai, cales son os maiores desafíos aos que cre que se van a enfrontar as mozas da xeración da súa filla?

Iso si é complexo de verdade, quizais o maior reto ao que se enfronta calquera pai ou nai. Hai algo máis complicado seica que criar unha persoa? A xeración da miña filla xa se enfrontou e séguese enfrontando a vivir nun mundo dixitalizado sen regras. As redes sociais, as aplicacións, as relacións persoais...

*“Para min
o máis
importante
que temos na
democracia
é a liberdade
como é. Poderes
dicir o que
pensas, poderes
elixir quen
che goberna,
poderes vivir
sen medo”*

sobrevivir a un océano dixital sen normas, sen leis. Necesitamos legislar e marcar unha ruta con boas prácticas. Entendo que o da IA nos colleu a todos un pouco por sorpresa, pero as redes sociais están aquí entre nós desde hai máis dunha década e os nenos e adolescentes, que sempre son os máis vulnerables, necesitan que alguén lles pautе o uso destas e non é só cousa dos pais. Non podemos deixarlles todo ese problemón aos pais.

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

Para min o máis importante que temos na democracia é a liberdade, como é. Poderes dicir o que pensas, poderes elixir quen che goberna, poderes vivir sen medo. Iso hai que ensinárllelo ben aos mozos, porque parece que algúns non se dan conta do que custou chegar ata aquí. O outro día vin unha enquisa que dicía que moitos rapaces preferirían vivir nunha ditadura. Pero estamos tolos ou que?! Iso deixou-me xeadada. Algo está fallando, porque se pensan así é que non se lles está explicando ben o que significa non ter liberdade.

Isto hai que lembrárllelo sempre, en casa, nos coles, onde sexa. Porque se esquecemos de onde vimos,

*“O pobo ten
que ter o poder,
decidir sobre o
seu presente, o seu
futuro, as súas
leis. Porque se non
decidimos nós,
vano facer outros
por nós, e así non
funciona a cousa”*

daquela calquera che pode cambiar a historia e facerche crer que tanto ten. E non dá igual, diso depende a nosa vida día a día.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

Mira, vouche ser sincera: ás veces unha ve o que pasa noutros países, como vota a xente, e claro que che entran dúbidas. Dis: “Pero como pode ser que elixan xente que lles vai quitar dereitos que custaron tanto conseguir?”. Dá coraxe, de verdade. Porque ves que moitas persoas loitaron moito por ter o que hoxe temos, e parece que algúns se esquecen.

Pero aínda con todo iso, eu téño claro: a democracia é o mellor que hai. Non é perfecta, claro que non, pero polo menos o pobo ten voz. Podemos votar, opinar, protestar si fai falla. Iso non pasa en todos os lados, temos a gran sorte, e todo o que custou, de tela aquí. O pobo ten que ter o poder, decidir sobre o seu presente, o seu futuro, as súas leis. Porque se non decidimos nós, vano facer outros por nós, e así non funciona a cousa. /•

50 anos despois: arquivos por e para a democracia

A Peter Romijn: porque non todas as historias incomodan ao poder.

Dr. Alejandro Pérez-Olivares,
Profesor axudante doutor na Universidade de La Laguna. Membro do Comité Científico Asesor de España en Liberdade 50 anos

O 5 de maio de 1945, as rúas de Ámsterdam substituían as esvásticas pola cor laranxa da realeza. Cinco anos antes, a raíña Guillermina dirixiuse desde o exilio á poboación neerlandesa para chamar á colaboración coas autoridades nazis de ocupación. Con todo, cando o final da II Guerra Mundial comezou a concretarse no horizonte, o goberno no exilio interesouse profundamente na documentación xerada polas autoridades que rexeran os destinos do país durante ese tempo. Facerse cargo dese arquivo (máis de 30 millóns de páxinas que fixeran posible o horror totalitario cotián) era fundamental porque contiña numerosas listas de persoas que colaboraran cos ocupantes. Tras a liberación dos Países Baixos, eses papeis acabaron converténdose na Oficina do Goberno para a Documentación de Guerra, fundada o 8 de maio de 1945. Hoxe chámase Instituto para a Guerra, o Holocausto e os Estudos sobre Xenocidio (NIOD Institute), e é unha das principais institucións de investigación sobre o pasado traumático neerlandés¹.

O franquismo, en perspectiva (ou do desexo de controlalo todo).

Este exemplo podería parecer afastado e, aínda así, permite explicar a nosa propia experiencia desde unha perspectiva nova. Se o entendemos como un réxime fraguado a partir da ocupación de territorios, o autodenominado “novo Estado” franquista aparécesenos como unha maquinaria burocrática. Orientado ao control do pasado da poboación, fixo da produción de documentos a base do seu poder. Primeiro foi a xustiza militar, a través da Auditoría de Guerra del Ejército de Ocupación. Daquela a Delegación del Estado para la

“A ditadura fixo da produción de documentos a base do seu poder”

Recuperación de Documentos, nacida oficialmente na primavera de 1938, e o Servicio de Información y Policía Militar, o principal servizo de intelixencia. Sumáronse despois os tribunais especiais, como o de Responsabilidades Políticas e o de Represión da Masonería e o Comunismo. Antes de que nacesse este último organismo, a Dirección Xeral de Seguridade xa orientaba as súas prácticas policiais desde a construción dun potente arquivo centralizado. Se a guerra civil foi o contexto no que comezou a materializarse a ditadura, a posguerra confirmou que o desexo de controlalo todo foi un dos seus principais alicientes nas seguintes décadas.

*“Unha información
convértese en
documento, e a
documentación
custódíase nun lugar
seguindo uns códigos
de ordenación, coa
finalidade de seguir
sostendo no futuro o
poder ao que serve”*

Mal de arquivo: o perigo da continuidade cos arquivos da(s) ditadura(s).

Esa intención non só percorreu o franquismo de principio a fin. Configurouse como una xenealoxía compartida entre a maioría das ditaduras do século XX e a percepción de que podemos documentar “todo o que pasou” é, quizais, un dos legados máis imperceptibles daquelas experiencias traumáticas. A mediados da década de 1990, o filósofo francés Jacques Derrida denominouno “mal de arquivo”: a conciencia da violencia totalitaria no presente unida á asunción dun poder omnímodo no pasado. Anos antes, así e todo, as transicións á democracia en Centroamérica e o Cono Sur xa mostraran que se podía construír outra relación coa documentación que fixo posible o terrorismo de estado. Con resistencias e descontinuidades, os arquivos da(s) ditadura(s) foron unha peza fundamental nos procesos de Xustiza transicional. Desde entón, o chamado “xiro arquivístico” configurouse como unha das ferramentas principais nas demandas de reparación e na loita contra a impunidade².

É fundamental insistir nisto: é posible escapar da intención orixinal dos documentos da ditadura franquista, da finalidade para a que foron producidos. España quizais se incorporou tarde a este debate internacional. Tan só a modo de exemplo, gran parte das institucións represoras seguiron xestionando a súa propia documentación ben entrada a democracia actual. No caso concreto dos arquivos militares, o cambio de século trouxo a necesidade dun novo regulamento, coa continuidade nos edificios (a maioría dos actuais arquivos son antigos cuarteis) e a falta de recursos e de persoal no centro das demandas. Nese contexto, e grazas á tenacidade dos movementos memorialistas, o acceso aos arquivos da violencia franquista ocupou o centro do debate. Era o momento de saber por que as vítimas da ditadura chegaron a selo. Décadas despois, así a todo, a atención está desprazándose progresivamente aos perpetradores, á reconstrución das traxectorias de quen fixo posible esa mesma violencia³.

Reflexións finais: os arquivos sempre se abren ao futuro.

Nos últimos anos, a confluencia entre as demandas da sociedade e os debates académicos abriu a discusión sobre o poder dos arquivos. Cando comezou a tomar

forma, o arquivista neerlandés Eric Ketelaar instou a deixar de pensar o seu poder como a posibilidade de documentar o que sucedeu no pasado. Unha información convértese en documento, e a documentación custódíase nun lugar seguindo uns códigos de ordenación, coa finalidade de seguir sostendo no futuro o poder ao que serve⁴. Cómpre non perder de vista esta alerta para non seguir sendo reféns das intencións orixinais das prácticas arquivísticas franquistas. A reclamación do acceso segue estando vixente para os arquivos da Dirección Xeral de Seguridade, da Garda Civil ou da Igrexa, fundamentais todos eles para seguir descifrando a densidade da violencia da ditadura. Con todo, é igual de importante entender como os cadros de clasificación ou os instrumentos de descrición poden opacar as traxectorias, intencións e desempenos de vitimarios ou colaboradores.

O debate en Países Baixos sobre visibilizar a colaboración co poder nazi de ocupación e a reutilización, en América Latina, dos documentos elaborados polos perpetradores, enmarcan todas as posibilidades que se abren aínda en relación cos arquivos do franquismo. Os avisos da Asociación de Archivistas na Función Pública Arxentina sobre a destrución de documentación da Junta Militar, unida ao intento de desmantelar a Secretaría de Derechos Humanos por parte do goberno negacionista de Javier Milei, dan conta de que os arquivos non reflicten o pasado. Cincuenta anos despois da morte de Franco, este é o contexto no que debemos reivindicar uns arquivos por e para a democracia. Se queremos que esta palabra teña sentido pleno, debemos escapar das gaiolas que aínda nos seguen encerrando nas intencións da ditadura. /•

#Legendarias

Celebración do final do partido da Copa do Mundo de Fútbol feminino con vitoria da selección española en 2023.

José María Lassalle

«Unha democracia sen *auctoritas*, isto é, sen respecto a si mesma, é só un poder que se obedece»

José María Lassalle (Santander, 1966) é ensaísta, analista político e profesor de Filosofía do dereito, que exerceu como secretario de estado de Cultura entre 2011 e 2016. Crítico cos populismos e defensor dunha rexeneración do debate público, tiña 10 anos cando se iniciou o proceso da Transición en España: “Lembro moi ben o rostro de temor e esperanza que vía nos meus pais a diario”.

A Transición foi un proceso complexo e plural, cal considera que foi o principal reto ao que se enfrontou a sociedade da época?

Superar o conflito histórico que levou os españois á guerra civil e xestionar moralmente como abordar a reconciliación entre os vencedores e vencidos que estaban vivos. Un equilibrio de razón, emocións e xustiza moi difícil de abordar, pero que puido facerse mirando cara adiante. Foi unha decisión baseada nunha vontade presente entón, e hai moitos que pensan que esa vontade xa non lles afecta.

Que reforma, ao seu xuízo, tivo un impacto máis profundo de entre as que se impulsaron naquel período?

A política. Pasar dunha ditadura a unha democracia logrando a complicidade das institucións e as persoas que estaban á fronte delas e sen que a urxencia de reparación dos vencidos operase politicamente.

“Polarizar é schmittiano, xa que institúe unha guerra civil legal que se resolve con que unha parte teña un voto máis que a outra”

Trátase dun período no que o consenso entre as principais forzas políticas contribuíu á estabilidade. Que leccións podemos extraer dese consenso, nun momento de gran polarización como o que estamos vivindo?

Que o consenso se baseou no recoñecemento do que a alteridade política achegaba á convivencia pacífica, un capital democrático innegociable porque a maioría se vía a si mesma como Transicional, non absoluta.

Vostede estudou esa polarización nas súas obras recentes, como *El liberalismo herido: Reivindicación de la libertad frente a la nostalgia del autoritarismo*. Cal cre que é o maior reto das institucións ante unha cidadanía que desconfía delas?

Polarizar é schmittiano, xa que institúe unha guerra civil legal que se resolve con que unha parte teña un voto máis que a outra. Así non hai democracia liberal. Hai pura e simplemente un goberno do maior número. Unha democracia de masas.

Tamén estudou como a soberanía democrática se ve ameazada pola soberanía dixital que ostentan as corporacións tecnolóxicas. Cal cre que é o maior desafío ao que nos enfrontamos como sociedade dixitalizada?

Que o capitalismo cognitivo que impulsa a hexemonía das plataformas se asente sobre unha rebelión das masas dixitais, que comeza polo liderado político, que tamén é vítima do fenómeno. Non hai pensamento crítico nin tolerancia e iso quebra a institucionalidade representativa.

O papel da educación resulta fundamental no fortalecemento da democracia. Cales cre que foron os principais avances que se produciron nos últimos 50 anos neste ámbito?

Avanzouse sen dúbida para chegar a que a educación sexa universal, pero a especialización e a formación desprovista de humanidades nos levaron a educandos potencialmente substituíbles pola IA. Antes eramos un produto dos modelos xeneralistas clásicos que se adaptaron ao capitalismo industrial. Pero estudabamos literatura, historia, filosofía e latín cunha forte base de matemáticas. A metodoloxía memorística era inadecuada, pero ofrecía a posibilidade de desenvolver identidades críticas. Hoxe, non.

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

“A especialización e a formación desprovista de humanidades lévannos a educandos potencialmente substituíbles pola IA”

Que somos unha democracia por primeira vez na historia que cumpre anos e ten case medio século. É un milagre que, a pesar de tantos e tantos erros, sexa posible porque nalgunha medida cada xeración a coidou e respectou á súa maneira.

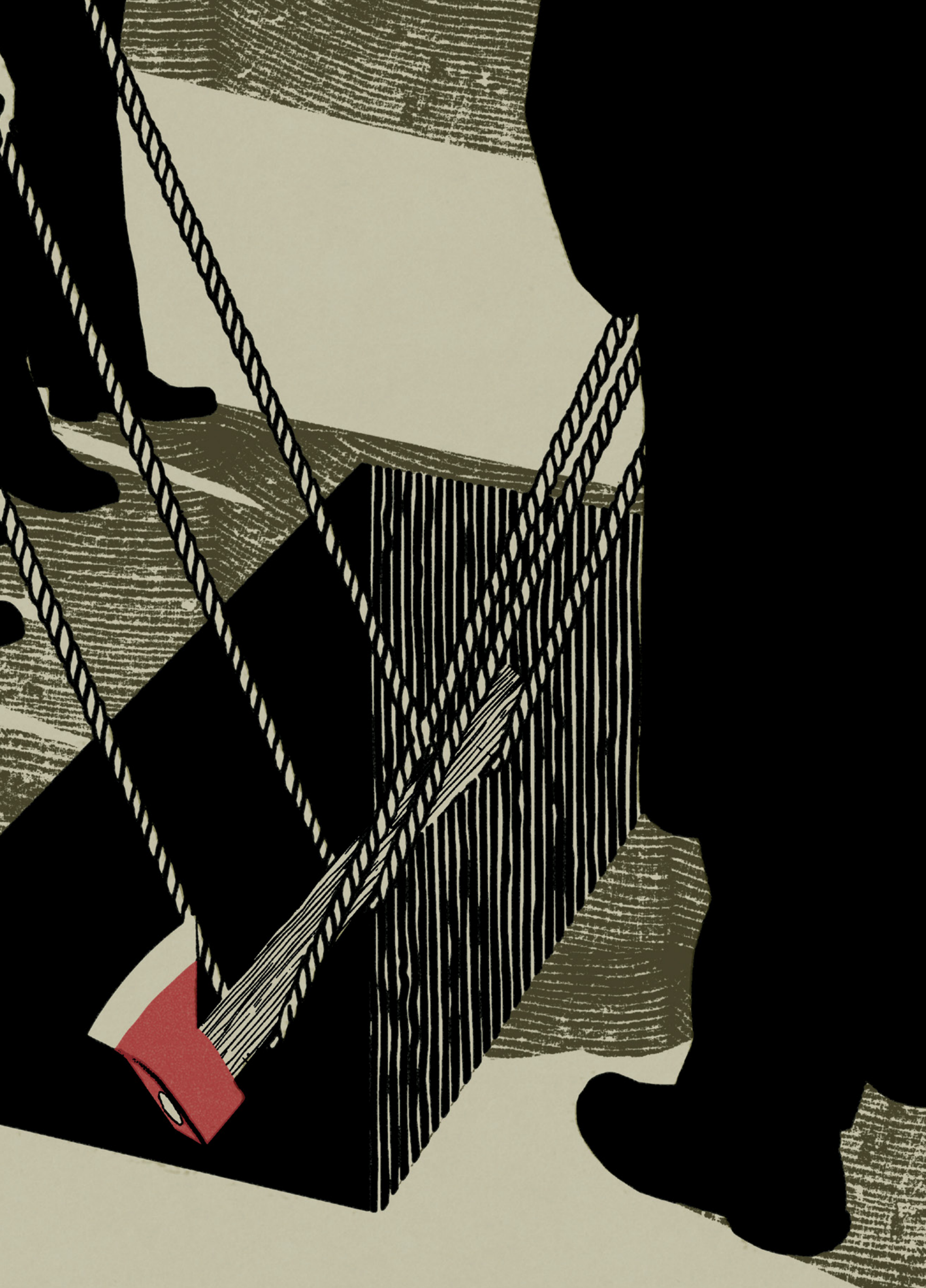
A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

Sen dúbida. É a fonte do poder e da obediencia a el. Pero unha democracia sen *auctoritas*, isto é, sen respecto a si mesma, é só un poder que se obedece. Fai falla un compromiso ético maior na autoridade. /•

2010: a organización terrorista ETA anuncia un
“alto o fogo permanente, xeral e verificable”. O
20 de outubro de 2011 confirma o cesamento
definitivo da súa actividade armada.

Ilustración de
Riki Blanco

As ditaduras teñen quen lles escriba

Dr. Nicolás Sesma,
Profesor titular de Historia e Civilización Españolas,
Université Grenoble Alpes. Membro do Comité
Científico Asesor de España en Liberdade 50 anos

Ao longo deste 2025 estase celebrando o cincuenta aniversario da recuperación da liberdade por parte da sociedade española, unha reconquista enormemente complicada, traballada na rúa e nas institucións e non exenta de contradicións e episodios de violencia. O punto de arranque que fixo posible a devandita reconquista non é outro que a morte do ditador, Francisco Franco, que controlaba con man de ferro o país desde 1939 e a cuxo funeral en novembro de 1975 asistiu un pequeno elenco de personalidades representativas do autoritarismo, as finanzas opacas e as amizades perigosas da guerra fría, desde o ditador chileno Augusto Pinochet, pasando pola sátrapa filipina Imelda Marcos, ata o príncipe Rainiero de Mónaco e o vicepresidente norteamericano Nelson Rockefeller.

Ese mesmo ano de 1939, poucas semanas despois da vitoria franquista na guerra civil española, tivo lugar un funeral moi distinto. En París, a capital non só de Francia senón tamén de todos os exilios provocados polos réximes fascistas, faleceu o escritor Joseph Roth, nacido nun imperio que namentres deixara de existir e fuxido do nazismo que queimaba os seus libros, primeiro de Alemaña e máis tarde de Austria. Para despedilo aquela primavera, déronse cita representantes de mundos e ideas moi diversos, desde monárquicos defensores da liñaxe dos Habsburgo a escritores comunistas e socialistas, que lembraban os artigos de Roth nos diarios de «La Viena roja», pasando por xudeus apátridas, crentes e non crentes, e mesmo un capelán católico que oficiou unha cerimonia xenérica para o enterro. Por encima das súas moitas diferenzas, todos eles estaban de acordo no seu rexeitamento do nazismo e o seu respecto pola palabra escrita.

“Cometeríamos un erro, no entanto, se pensásemos que os homes e mulleres da cultura, a ciencia e as universidades estaban unanimemente colocados contra as ditaduras”

Cometeríamos un erro, no entanto, se pensásemos que os homes e mulleres da cultura, a ciencia e as universidades estaban unanimemente colocados contra as ditaduras e o ultranacionalismo. A resonancia dos nomes que saíron ao exilio e dos autores queimados, figurada e literalmente, provocou que durante moito tempo se dese por sentado que así foi. Con todo, como o mesmo Joseph Roth lembraba insistentemente nas súas colaboracións xornalísticas e en privado nas súas cartas a Stefan Zweig, outro dos transterrados de *El mundo de ayer*, tamén Hitler e o réxime nazi contaban coas súas simpatías: “Tras o cabo atopábanse o enxeñeiro que lle fornecía as armas, o químico que perfeccionaba o gas tóxico para destruír o cerebro humano [...] o profesor alemán ao que as revistas de humor erroneamente presentan como un soñador inofensivo que se esquece o paraugas e que en realidade é o inimigo máis perigoso —por ser o máis dogmático— da civilización europea, o inventor en persoa do

gas tóxico no terreo da filoloxía, ao que se lle paga por propagar a idea da superioridade prusiana, o suboficial da universidade”. Unha lúcida visión da que nin sequera excluía os xudeus como el, posto que entre os que abandonaron Alemaña por “a lei da demencia racial”, había algúns que “en ningún caso emigrarían por motivos políticos, senón que, ao contrario, verían con bos ollos e mesmo apoiarían as concepcións políticas do réxime de Hitler”¹.

Exactamente o mesmo sucedeu coa imposición do Novo Estado franquista. Os nomes dos artistas asasinados, exiliados e represaliados, de Federico García Lorca a Miguel Hernández, pasando por María Teresa Toral e María Zambrano, o «atroz desmoche» da Universidade, así como o práctico desmantelamento de todo o armazón da Institución Libre de Enseñanza e a Junta para Ampliación de Estudios, que lle proporcionou a España a metade de todos os seus premios Nobel en apenas unhas décadas,

“Doe, sen dúbida, pensar na España que podía ser e nunca foi, como fixo en 1956 Max Aub ao publicar desde México un imaxinario discurso de ingreso na Real Academia Española”

“Estudar e destecer democraticamente as ideas difundidas polos propagandistas de calquera réxime e recuperar para os canons literarios nacionais e europeos a obra dos exilios do totalitarismo é un labor de xeracións. A iso debemos consagrarnos”

fixeron que a vida cultural e científica dos anos da ditadura se asimilase con frecuencia a unha terra erma². Doe, sen dúbida, pensar na España que podía ser e nunca foi, como fixo en 1956 Max Aub ao publicar desde México un imaxinario discurso de ingreso na Real Academia Española³.

Con todo, iso non debe facernos esquecer que Franco e a ditadura española sempre tiveron quen lles escribise. Non en balde, as depuracións universitarias e do corpo de mestres e bibliotecarios foron presididas e informadas polos propios compañeiros de traballo, que actuaban movidos por toda unha complexa gama de motivacións, desde a convicción ideolóxica, o oportunismo, o conformismo e o afán de supervivencia ou a sede de vinganza, posto que tamén houbo escritores e científicos ameazados e asasinados pola represión revolucionaria. Así as cousas, tampouco ao réxime le faltaron os enxeñeiros como Otero de Navascués e Esteve Terradas, nin os químicos como Antonio de Gregorio Rocasolano. E que dicir da poesía tóxica, presente desde os encomios “Al sable del Caudillo” que compuña Manuel Machado, co corpo do seu irmán aínda quente, ata aquela que o grupo *La Mandrágora* situaba no seu tamén imaxinario funeral do ditador, no que “San José María Pemán, uns versos recitou”, presumiblemente do seu infame “Poema de la bestia y el ángel”.

Estudar e destecer democraticamente as ideas difundidas polos propagandistas de calquera réxime e recuperar para os canons literarios nacionais e europeos a obra dos exilios do totalitarismo é un labor de xeracións. A iso debemos consagrarnos, e facelo sen esquecer ademais as palabras doutra apátrida brillante, Hannah Arendt, que lembraba que non podemos lamentarnos de “que Alemaña expulsase a Einstein” sen darnos conta “de que constituíu un crime moito máis grave, darlle morte ao insignificante veciño da casa de en fronte [...] a pesar de non ser un xenio”⁴. / •

María Zamora

«**Eu sigo crendo en que un pobo unido en contra das inxustizas pode cambiar as cousas**»

O traballo de María Zamora (Valencia, 1976) está detrás dalgunhas das películas máis aclamadas do cine español recente, como *O Corno*, premiada coa Cuncha de Ouro no Festival de San Sebastián ou *Alcarràs*, galardoada con Oso de Ouro na Berlinale. A produtora veu ao mundo case coincidindo coa chegada da democracia: “O primeiro que me vén á cabeza é o golpe de Estado, imaxino o medo de meus pais con dous fillos pequenos e vivindo en Valencia, que foi ocupada polos militares”.

Que recordos ten daqueles momentos?

Máis que lembrar o golpe de Estado, lembro as horas de conversas que provocou na miña contorna. Co tempo comprendín como este feito puxo en xaque unha democracia tan ansiada e que apenas botara a andar.

Nalgunha entrevista comentou que lle gustaría producir “algunha película que falase do poder que realmente ten a xente cando se une”, cre que a cidadanía está desencantada?

Tristemente, sinto ao meu redor unha desafección política que me preocupa moito. E, sobre todo, entre a xente máis nova. Os exemplos de políticos que supostamente nos representan pero que só se moven por intereses persoais son cada vez máis numerosos. Isto xera unha sensación de que xa ninguén ten vocación de servizo público e isto fai que non creas no teu propio poder como cidadán; nin no teu dereito a elixir quen che goberna, porque consideras que todos son iguais; nin no teu dereito a protestar, porque pensas que non servirá de nada. Eu sigo crendo en que un pobo unido en contra das inxustizas pode cambiar as cousas e, nese sentido, encantaríame facer máis cine social, xa que a forza da arte para modificar a nosa

“Cando estaba empezando como produtora, deime conta de que apenas nos chegaban proxectos dirixidos por mulleres. Empecei a cuestionarme os motivos, observei os datos alarmantes de desigualdade e a necesidade dun cambio no sector”

percepción do mundo paréceme que ten unha penetración asombrosa, sobre todo cando es máis nova.

Apoiou os proxectos de numerosas mulleres cineastas. Que a motiva a apostar polo cine dirixido por mulleres?

Cando estaba empezando como produtora, deime conta de que apenas nos chegaban proxectos dirixidos por mulleres. Empecei a cuestionarme os motivos, observei os datos alarmantes de desigualdade e a necesidade dun cambio no sector. Pero tomei conciencia tamén de que, en paralelo ás medidas de igualdade que viñesen desde as institucións públicas, ese cambio debía nacer de nós mesmas. Por iso comecei de forma activa a buscar e xerar proxectos liderados por mulleres.

Vostede sucede a Carla Simón, unha das directoras coas que traballa habitualmente, como receptora do Premio Nacional de Cinematografía, que sentiu ao recibir este recoñecemento?

Sinceramente sentín unha síndrome da impostora xigante porque, se ves os nomes dos profesionais que o recibiron antes, caes da cadeira. En todo caso, aceptei con moito agradecemento e entendendo que

era un premio ao labor de produción de toda unha nova xeración de produtores á que eu pertenzo.

Das 53 persoas galardoadas co Premio Nacional de Cinematografía, só 15 son mulleres, a maioría intérpretes. Considera que faltan profesionais femininas nos departamentos técnicos e creativos?

Sen dúbida. Nos últimos anos, grazas ás políticas de discriminación positiva, melloraron algo as cifras. Con todo, segue sendo difícil atopar paridade en dirección, guión, fotografía ou composición musical, por nomear os catro postos considerados “autores” nunha película. Por iso son necesarias estas políticas que fomenten a igualdade, polo menos ata que non fagan falla. As mulleres somos a metade da poboación e o cine non é senón unha representación dos mundos, reais ou imaxinados, que todos habitamos.

“Segue sendo difícil atopar paridade en dirección, guión, fotografía ou composición musical, por nomear os catro postos considerados autores nunha película”

Que logro da nosa democracia considera fundamental para que se lles transmita ás xeracións máis novas?

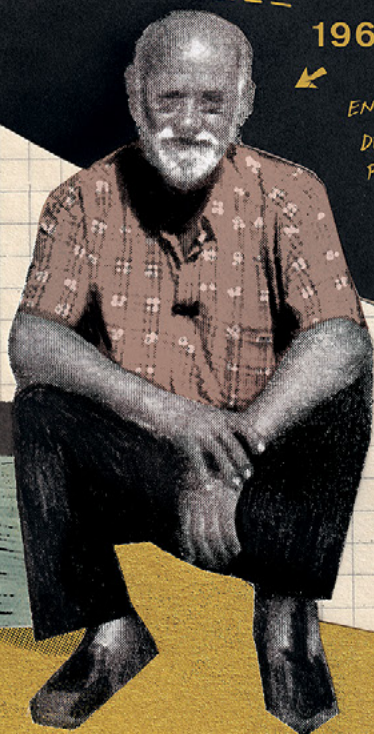
Diría que a sanidade pública e, desgraciadamente, estamos cargándonola a marchas forzadas.

A Declaración Universal de Dereitos Humanos proxecta o concepto de democracia ao afirmar que “a vontade do pobo será a base da autoridade do goberno”. Está de acordo con esta afirmación? Considera que a democracia é o mellor sistema para rexer a vida dun país?

Estou de acordo coa afirmación e creo que habería que lembrarllela máis a miúdo aos nosos dirixentes. Como dixo Churchill, “a democracia é o peor sistema de goberno, a excepción de todos os demais que se inventaron”. / •

1959

-MARZO-
EXHUMACIONES EN
LOS POZOS DE ALDEASECA
Y FUENTE EL SAÚZ
PARA SER TRASLADADOS
SIN EL CONSENTIMIENTO
DE LOS FAMILIARES,
AL VALLE DE LOS CAÍDOS,
Hoy CUELGAJOS.

1960 ARTURO CARRASCO FUE AUXILIAR EN EL JUZGADO
DE VALVERDE DEL CAMINO (HUELVA).
EN 1960, DE OBEDECE LA ORDEN DEL MINISTERIO DE JUSTICIA
DE PURGAR LOS EXPEDIENTES DE RESPONSABILIDADES
POLÍTICAS DERIVADOS DE LA GUERRA CIVIL.
SALVA LOS LEGAJOS OCULTÁNDOLOS BATO
EJEMPLARES ANTIGUOS DEL BOE.

1978

13 DE MAYO DE 1978, SEICIENTAS PERSONAS ACOMPAÑAN AL CEMENTERIO
DE CASAS DE DON PEDRO (BADAJOZ), A LOS TRES FÉRETROS CON LOS RESTOS
DE LOS VECINOS DEL PUEBLO, FUSILADOS EL 15 DE MAYO DE 1939 EN EL OLIVAR
DEL CORTIJO DE «LA BOTICARIA». 51 SOLDADOS REPUBLICANOS Y DOS SOLDADOS
DEL EJÉRCITO VENCEDOR QUE SE NEGARON A DISPARAR AQUEL DÍA.

Cortel del artista don
Julio Santamaría, primer
premio en el concurso
promovido para conmemo-
ración del XXV ani-
versario de la paz.

entreviu

Casas de Don Pedro, 39 años después

Felisa Casatejada muestra los huesos
de los brazos de uno de los ajusticiados

2007: as Cortes Xerais aproban a primeira
lei de memoria, orientada á reparación
e recoñecemento das vítimas da ditadura.

Ilustración de
Yeyei Gómez

«NO QUIERO LÁGRIMAS.
¡ACCIÓN, ACCIÓN Y ACCIÓN!
ES LO QUE NECESITA LA
JUVENTUD Y LA CLASE
OBREIRA»

JVANA

Exhumados en Torremegía restos
fusilados durante la guerra civil

Diez personas, en Torremegía, se
procedió a desenterrar los restos de las
personas fusiladas en la pasada guerra
civil.

Los trabajadores del pueblo en
los restos y después, en una im-
ponente manifestación silenciosa,
vamos al nuevo cementerio

Exhumación de restos de fusilados
de la guerra civil

2008 16 DE OCTUBRE
EL JUZGADO CENTRAL N.º 5 DE
LA AUDIENCIA NACIONAL
ACEPTA LAS DENUNCIAS
DE MÁS DE 140000
DESAPARECIDOS

ALEXIS
MESÓN
HIJO DE JUANA
DOÑA Y EUGENIO

EUGENIO
MESÓN

JUANA
DOÑA

2008
EL 28 DE OCTUBRE
SE AUTORIZA LA
EXHUMACIÓN DE
LAS CAJAS 198 Y
1672 DE LA CRÍPTA
DE CUELGA MUROS

DIRECTO

RECURSO AL JUEZ GARZÓN
La fiscalía se opone a que
investigue la Guerra Civil

EL PLENO DE LA AUDIENCIA NACIONAL
DEJA AUTORIZA AL JUEZ GARZÓN
Y ANULA TODAS LAS ACTUACIONES
SE DETIENE LA VÍA JUDICIAL

FAMILIARES DE VÍCTIMAS
CREAN LA AGRUPACIÓN DE
FAMILIARES PRO EXHUMACIÓN
DE REPUBLICANOS DEL
VALLE DE LOS CAÍDOS

2010

EN EL AÑO 2010, FAMILIARES
DE ARAGÓN, CASTILLA, ASTURIAS...
PUDIERON VER EL CONTENIDO
DE LAS CRÍPTAS
DE CUELGA MUROS

FAUSTO CANALS,
HIJO DE VALERICO
CANALS

EN 2012
FUIMOS UNA
NUEVA DENUNCIA
QUE ES ARCHIVADA

LA DEMANDA
CANALS BERMEJO
CONTRA ESPAÑA
TAMBIÉN ES
DENEGADA

ALFONSO LOZA
HIJO DE
FRANCISCO
LOZA ORTIZ
VICE PRESIDENTE
DEL BETIS

ASCENSIÓN MENDIETA,
HIJA DE TIMOTEO MENDIETA,
PRIMERA VÍCTIMA EXHUMADA
DE LA QUERRELLA ARGENTINA

2017

2023

CEREMONIA DE HOMENAJE Y ACTO SOLEMNE
ENTREGA A SUS FAMILIAS
HUESOS DE LAS VÍCTIMAS
Y NAVALMORAL

EL VALOR
DE LO QUE HEMOS
CONSEGUIDO SOLO
PUEDE ENTENDERSE
RECORDANDO EL
CAMINO ANDADO

O 24 de outubro de 2019, os restos de Francisco Franco son exhumados e trasladados en helicóptero fóra de Cuelgamuros ao cemiterio de Mingorrubio.

Notas e referencias

Referencias bibliográficas en “50 anos de liberdade: a oportunidade de reclamar para a historia o relato sobre as actitudes sociais cara ao franquismo”
por Ana Cabana (pp. 41-43)

- CABANA IGLESIA, Ana (2013), *La derrota de lo épico*, Valencia, PUV
- (2018), «Una mirada fugaz ante el espejo. El estudio de las actitudes sociales durante el franquismo», en Ortiz Heras, Manuel (coord.), *¿Qué sabemos del franquismo?: estudios para comprender la dictadura de Franco*, Granada, Comares, pp 69-94
- (2021), «Ciento cincuenta mujeres y ningún hombre». Mujeres y protesta en el campo gallego durante el franquismo», *Historia Social*, 99, pp 119-138
- CABANA IGLESIA, Ana; HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio, (2024) (coord. Dossier) «La Alltagsgeschichte y el estudio de las dictaduras europeas», *Ayer*, 133
- DEL ARCO, Miguel Ángel et al. (2013), *No solo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*, Granada, Comares
- FONT, Jordi, (2001), *¿Arriba el campo! Primer franquismo i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Girona, Publicacions de la Diputació de Girona
- HERNÁNDEZ BURGO, Claudio (2011), *Granada azul. La conquista de la «Cultura de la victoria» en el primer franquismo*, Granada, Universidad de Granada
- MOLINERO RUIZ, Carme (2025), *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista*, Madrid, Cátedra
- MURILLO, Irene (2013), *En defensa de mi hogar y mi pan. Estrategias femeninas de resistencia civil y cotidiana en la Zaragoza de posguerra, 1936-1945*, Zaragoza, PUZ
- RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar J. (2008), *Migas con miedo. Prácticas de resistencia al primer franquismo. Almería: 1939-1953*, Almería, Universidad de Almería
- ROMÁN RUIZ, Gloria (2020), *Franquismo en carne y hueso. Entre el consentimiento y las resistencias cotidianas (1939-1975)*, Valencia, PUV
- SAZ, Ismael; GÓMEZ RODA, Alberto (1999) (ed.) *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, Valencia, Episteme

Notas en “50 anos despois: arquivos por e para a democracia”
por Alejandro Pérez-Olivares (pp 82-83):

- 1 FAABER, Sebastian (2025) “¿Quién tiene derecho a saber qué?”, *CTXT*, 27/1/2025. Disponible en línea en: <https://ctxt.es/es/20250101/Politica/48377/derecho-a-saber-acceso-publico-paises-bajos-colaboracionistas-nazis-guerra-mundial-nazismo-sebastiaan-faber-holanda-alemania.htm> [última consulta, 23/V/2025]
- 2 BOEL, Jens; CARAVAGGIO, Perrine y GONZÁLEZ QUINTANA, Antonio (eds.) (2023), *Archivos y derechos humanos. Una perspectiva mundial*, Gijón, Trea
- 3 PÉREZ-OLIVARES, Alejandro (2023), “La ciudad de los muchos Franciscos. De lógicas y genealogías de la violencia, entre los tribunales militares franquistas y los archivos de la democracia”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n° 45, pp 347-375
- 4 KETELAAR, Eric (2001), “Tacit Narratives: the Meanings of Archives”, *Archival Science*, Vol. 1, pp 131-141

Notas en “As ditaduras teñen quen lles escriba”
por Nicolás Sesma (pp 90-91)

- 1 ROTH, Joseph (2012), *La filial del infierno en la tierra*, Acantilado, Barcelona, pp 32-33 y 93
- 2 CLARET, Jaime (2006), *El atroz desmoche*, Crítica, Barcelona
- 3 AUB, Max y MUÑOZ MOLINA, Antonio (2004), *Destierro y destiempo. Dos discursos de ingreso en la Academia*, Pre-Textos, Madrid
- 4 ARENDT, Hannah (2012), *Eichmann en Jerusalén*, Lumen, Barcelona, p. 195

50 AÑOS

Esta publicación, *España en liberdade. 50 anos*, foi impresa en Madrid no ano 2025, cando se cumpren cincuenta anos do fin da ditadura franquista e do inicio da etapa democrática en España.

Esta publicación nace do desexo de entender como unha terra, unha historia e unha experiencia compartida nos constrúe como cidadáns e cidadás libres de España.

E quere ser, tamén, unha invitación a seguir facendo memoria activa e colectiva, reunindo voces diversas que, desde distintos territorios, disciplinas e memorias, tecen un relato coral sobre o que fomos, o que somos e o que aspiramos a ser.

MINISTERIO
DE POLÍTICA TERRITORIAL
Y MEMORIA DEMOCRÁTICA

ESPAÑA EN LIBERTAD
50 AÑOS